

1925 чылдың август 31-де
үлүш эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№11
(18598)

2015 чылдың
февраль 3
вторник

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

РФ-ТИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ: «Экономиктиг, саң-хөө бот-тускайлан чоруувусту быжыглап тургаш, даштыкы экономиктиг ыйыдышкынны ажып эртер ужурлуг бис»

Россияның Президентизи Владимир Путин федерацияның субъектилеринин баштыңнары-биле, хоойлужудулга хуралдарының даргалары-биле, улуг-улуг хоорайларның мэрлери-биле чыл санының семинар-хуралын эрттирген.

Үш хүннүн семинарын Президентинин Администрациясы Россияның Ажаалга бан-зынын Корпоративтиг университетинин орган-савазына организастаан. Бо чылын ол хемчегте регионнарның 280 хире удуртукчулары киришкен. Ужуражылганың тегизи — «Амгы үениң экономиктиг болгаш политиктиг айтырылганы. Регионнарның эң ки дуржулгазы».

Владимир Путинниң чугаазына хамаарыштыр Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Россияның Президентизинин чурттакчы чонга кризиске удур хемчеглерни тайылбырлаарының талазы-биле салган сорулганын ужур-дузалыын демдеглээн. «Президент мынча деп аажок шын чугаалады: «Ажыл-херектерге бодамчалыг болур херек. Чүнү кылып турарывысты улуска та-

йылбырлаары чугула. Ажыл-чарлыг чорук кризиске удур хемчеглерниң кол аргазы-дыр» — деп, бодунуң Вконтактыда арнынга Шолбан Кара-оол бижээн.

Владимир Путин чыылганнарга мынча дээн: «Планнарны болгаш ажыл-херектерни озалдап кылырга, тодаргай эвес таныштырарга, чаартылгаларны боттандырып тура ылаптыг эвес, туруш чок чоруктарны болдурарга аңгы-аңгы профессионал болгаш социал бөлүктөргө хомудалын тывылдырар. Ол дээрже чүнү-даа кылбазы эвес-тир, ам-даа ажылдаар херек, ооң дугайын ам чугаалаар мен. Шыны-биле ажылдаар болгаш чүнү кылып турарывысты доктаамал тайылбырлаар херек. Бодамча чок чорукту амгы үеде болдурбас ужурлуг бис».

В. ПУТИННИҢ ЧУГААЗЫ:

Экии, хүндүлүг коллегалар, эш-өөр!

Регионнарның удуртукчулары, хоойлужудулга хуралдарының удуртукчулары, улуг-улуг хоорайларның мэрлери мынчаар чыгырга ажыктыг дээрзи чугаажок, мурнуку ужуражылгаларны силерниң үнелеп турганыңардан ынчаар билер мен, силер база ынчаар санал тур боор силер. Бо ужуражылга амгы үеде, мурнувуста экономиктиг болгаш даштыкы политиктиг нарын байдалдарда шийтпирлээр ужурлуг айтырылганы-вис тургустунуп турда, онза чугула.

Байдал мындыг турда эрге-чагырганың бүгү деңгелдеринин хөдөлүшкүннөрүн башкаары чугула болуп турар. Федералдыг албан черлеринин, эрге-чагырганың регион, муниципалдыг органнарының дээштиг ажылы, эгелекчи чоруу, удуртукчу шынарлары эң чугула.

(Уланчызы 2-ги арында) ➔

Хүннүн медээзи

КРИЗИСКЕ УДУР КОМИССИЯ ТУРГУСТУНГАН, ону регионнун удуртукчузу баштаар

РФ-тин Чазаның Даргазы Дмитрий Медведевтин даалгазын езуугаар Тываның Чазаның айтышкыны-биле республиканың экономиказын болгаш социал турум чоруун чайгылыш чок сайзырадырын хандыраарының талазы-биле комиссияны тургускан.

Ол комиссияны Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол боду удуртур. Республиканың Экономика яамызы 2015 чылда кризиске удур хемчеглерниң планын февраль 1-ге чедир кириер. «Сайт бүрүзүнүн, чагырга баштыңы бүрүзүнүн сорулгазы — ажыл-херектерниң тодаргай планнарын, хамыктың мурнунда ажылдап турар бүдүрүлгелерни, а ол ышкаш биче болгаш ортумак бизнести деткиринин аргаларын ажылдап кылыры» — деп, ажылдың кол угланышкынын Шолбан Кара-оол тодараткан.

Кризиске удур комиссияның составында ажылчын 4 бөлүк кирген, оларны Чазак Даргазының оралакчылары баштаан. Экономиканың байдалын, саң-хөө хандырылганын турумчударының талазы-биле бөлүктү удуртурун Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар саң-хөө сайыды Орлан Достайга дааскан. Аш-чем талазы-биле айыыл чок чорукту ТР-ниң Чазаның Даргазының оралакчызы Шолбан-оол Иргитке быжыглаан. Чазак Даргазының оралакчызы Органа Натсак социал адыр-ның болгаш бюджет албан черлеринин айтырылганын харыылаар. Энергетика, ЧКА, орук-транспорт адырынга кризиске удур хемчеглерни боттандыраарының, чурттакчы чонун болгаш организацияларның ажил-амыдыралын хандыраарын болгаш өске-даа айтырылганы башкаарының талазы-биле хүлээлгени Чазак Даргазының бирги оралакчызы Владимир Фалалеевке онааган.

Комиссияның кол сорулгазы: Тываның күүсекчи эрге-чагырга органнарының ажил-чорудулгазын болгаш оларның күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнарының девискээр органнары-биле, тус чер бот-башкарылга органнары-биле, чээли организациялары-биле, ажил-агыйларның ээлери-биле республикага экономиканың болгаш социал турум чорукту сайзырадырынга, социал-экономиктиг хөгжүлдээзинин мониторингизинге, регионнун турум сайзыралын хандыраарының талазы-биле саналдарны ажылдап кылырынга хамаарыштыр кады ажылдажылганы башкаары болур.

Кризиске удур хемчеглерниң планының күүселдизин ажылчын бөлүктөр неделя санында сайгарар. «Сайттар боттарының адырында ажил-херектиң байдалының дугайында, парлалга ажилдакчылары кирип турда, боттары илеткээр ужурлуг» — деп, республика Баштыңы сагындырган.

ТР-ниң албан-езуунун сайтызындан.

КЫШТАГЛААШКЫН ХҮР-МЕНДИ

Күзүн кышка белеткел ажылының эки болганы-биле Сүт-Хөл кожуунда мал кыштаглаашкыны хүр-менди, эки эртип турар. Мал чеминин курлавыры ам-даа бар, часка чедир четир дээрзинге идегел улуг. Кыш чылыг болгаш, малчын коданнарда малдың деңгели шырак.

Сүт-Хөл кожуунун чагыргазы болгаш Сүт-Аксы сумузуун база өске-даа сумуларның чагыргалар ажылдакчылары боттарының девискээринде малчын аалдарже үнүшкүннерни удаа-дараа кылып турар. Кожуунун чагырыкчызы Маны Колхозбаевич Кызылдың айтышкыны-биле Шагаа байырлалын таварыштыр белек-селектиг, солун концерттиг, солун-сеткүүлдүг аалдап баарының дугайында баш удур белеткел адырга черлеринде чоруп турар. Январь айның узун дыштаныр хүннелинде кожуунга кем-херек үлгедиишкүннери болбаан.

Сүт-Аксы сумузунга удавас ийи квартиралыг беш бажың ажыл-алче кирер. Он өг-бүлө чурттаар чаа бажыңнары оочурда турар он скүс уругга байырлыг байдалга тыпсырының белеткел ажылдары оруп турар.

Чылдың-на Шагаа байырлалын төрөл аймактар удуртуп эрттирери ачыл болу берген. Бо чылын Ооржактарның төрөл бөлүүнүн ээлчээ өлгөн. Олар оюн-тоглаа, ыры-шоор, шаңнал-макталды боттарынга адынып алгаш, байырлалдыгчон аразынга удуртуп эрттирер. Кожуун олгаш суму чагыргалары шаңнал чарыгдалдарына дузалажыр.

РФ-тин Президентизи В.Путинниң үндүргени «Боттарының акша-аренгизинин шаа-биле» деп айтышкынын Сүт-Хөл кожуунун чагырыкчызы Маны Колхозбаевич Кызыл чонунга таныштырган. Январь 7-ниң хүнүнде кожуун чагырыкчызының оралакчылары болгаш илтистер эргелекчилери сумулаже ол айтышкыны бөдүүн чурттакчы чонга делгереңгей таныштыраары-биле үнүшкүннү кылган.

Айдың ОНДАР.

Орук ажил-агыйында

ТҮҢНЭЛДЕР, ПЛАННАР

Эрткен неделяда «М-54» федералдыг оруктуң Тывада эргелелиниң даргазы Андрей Көк, кол инженер Сергей Квашин массалыг информация чепсектеринин журналистери-биле ужуражып, 2014 чылдың түннелдери болгаш 2015 чылдың планнары-биле таныштырып, парлалга конференциязын эрттирген.

Андрей Көктүн чугаалааны-биле алырга, 2014 чылда 2 млрд. 600 муң рубль түннүг акшаландырышкын-биле ажылдар кылдыган. Федералдыг автоорук «М-54» «Енисейниң» 1048 километринден 1068 километринге чедир орук участогунун тудуун ажылгалга кириген. Кызыл биле Минусинск аразында 355 км орук участогунун 88 км оруунун септелгезин, ооң иштинде 26 км оруктуң капитал септелгезин, 15 хоолга, орук демдектери, камгалал херимнерни тургускан.

Малая Желом, Черная речка болгаш Алеев ключ хемнерни кежилдир көвүрүлгелерниң капитал септелгезин доозуп, ажылгалче кириген. Ус хемни кежилдир көвүрүгдө септелге ажылы уламчылап турар, ону 2015 чылдың ноябрь айда доозар. Ол ышкаш Танзыбей биле Черная речка аразында 10 км орук участогунга кылмал чырыдылганы тургускан.

«2013 чылда Буйба артында хар көшкезинге удур узуну 550 метр камгалал сери (полка) тудуун ажылгалга кириген. Бо хүнде ол Россияда хар көшкезинге удур кылган эң узун хем-чээлдиг камгалал сери болуп турар, ооң ниити узуну 1340 метр.

(Уланчызы 2-ги арында) ➔

Бай-Тайгадан медээлер

ЧОЛААЧЫЛАРНЫҢ АЧЫ-БУЯНЫ

Бай-Тайга кожуунда «Тайга» (таксистер) чолаачылар катты-жыышкынының ажылы чымыштыг. Удуртукчузу Кежик Алексеевич Хертек. Олар — кожуунда эртип турар аңгы-аңгы хемчеглерниң деткичилери. Тээлиде уругларның спорт школазының оолдар, уругларын, тренер башкыларын республикага болгаш оон-даа өске хоорайларга болуп эртип турар маргылдааларга кириштирип, аай-дедир оруунуң өрттөн чыып берип, деткичилеп, дүргени-биле чедирип турар. Чолаачы кижиниң ажылы берге болгаш чымыштыг, чоннуң айыыл чок чоруун хандыра дээш кызымаккай ажалдап турарлар. Чайның изии, кыштың соогу дивейн, чоннуң аргыштырылганы болур-чогууру-биле

хандырып чаңчыкканнар. Чон аразында кандыг-даа аажы-чаңыг, харык-шинээ кошкак, иштиг-сааттыг, хөй ажы-төлдүг, аар чүктүг дээш-ле, кандыг кижилер чорбас дээр. «Тайганың» чолаачылары чоннуң чоргаарлы апарган. Ынчалза-даа удуртулга органнары оларны шаңнап-мактап турганы дыңналбас. Улуг-бичин чонга кезээде дузалажып, акша-көпөөн чыып бээр, кышкы үеде кожуун болгаш республика чергелиг маргылдааларның тиилекчилеринге белектерини, шаңналдарны бүрүнү-биле хандырып деткир, хоочураан ааргы чаштарга дуза кадып өөргөннөр. Чылдыңна Чолаачылар хүнүн олар боттары аразында маргылдаа, мөөрейлежип эртирип турар.

МӨӨРЕЙНИҢ ТИИЛЕКЧИЛЕРИ

Республикада «Тыва — аргы-силгиниң болгаш корум-чурунун девискээри» деп мөөрейге Бай-Тайга кожуун төлөп кирешкен, ийи дугаар черни алган. Юбилейлиг онзагай чылда албан организациялар болгаш тумулар кожунунуң чаагайжыдылганын идепкейлиг кижип, янзы-бүрү чараш чечектерни, кат-чимистерни, чадаң ыяштарны хөйү-биле олурткан. Оон аңгыда төп оруктарны септеп, Көп-Сөөк хүрээзи, субурган чанынга тайга чечектерин тарып, хөй ажалдарны кылган. Кожуунда Херээженнер чөвүлелиниң дар-

газы Сайлык Мөгеевна Уртунай архитектура болгаш тудуг-септелге талазы-биле харылап турар удуртукчу Экер Мандыш-оолович Байс мөөрейге эки киришкен албан черлерин шаңнап, түнелдерни үндүргөн. Чонну ажалга хаара тудар төп, Пенсия фондунуң эргелели, Ие-чашка дуза чедирер төп, өөредилге эргелели — чылдыңна чаагайжыдылгала талазы-биле мурнуку одурдугда. Кожуунуң чаагайжыдылганын агитквалтардар, школалар база идепкейлиг кижип турар.

Шенге КУУЖААН.

Тээли суур.

ТҮҢНЭЛДЕР, ПЛАННАР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Бо чылын Кызыл талазынче «полканы» 160 метр чедир тударының төлөвилелин кылгаш, 2016 чылда оон тудуун эгелээр, оон узуну 1500 метр болур. Бо ажил — Росавтооруктун мурнунда салган кол сорулгаларының бирээзи. Ында агаар-бойдустан байдалдары нарын: чаъс, хар, хат чайындаа, кыжын-даа соксавас. Ол хар көшкениниң айыыл чок чоруун долзу-биле хандыра. Оон аңгыда 2015 чылда Туран, Танзыбей, Ермаковское, Минусинск районнарынга болгаш Красноярск крайга оруктарның капитал септелгезин чорудар» — деп, Андрей Көк дыңнаткан.

Бо кыжын «М-54» автоорукка Россияның өске 16 регионнары-биле бир деңге кышкы үеде тайгактаар орук участоктарынга элзезин, сайны төгөр бетинде хар-биле дескилеп быжыглаар шенелде арганы ажыглап эгелээр. Бо чаа арганың ачызында асфальт, бетон шывынының 30 хуу камналгазы чедип алдынар болгаш оон ажыгаланын хуу-саазы улгадырын база орук септелгезиниң чарыгдалдары эвээрээр.

Журналистерниң кол сонуураган айтырыгларының бирээзи «Кызыл —Хандагайты» автомобиль оруун федералдыг деңгелче кажан дамчыдарының дугайында Андрей Көк мынчаар харылаан:

«Амгы үеде орукту федералдыг деңгелче шилчидер талазы-биле белеткел ажалдары чоруп турар. РФ-тиң Саң-хөө яамызы түннелди кылган соонда, РФ-тиң Чазааның чарлыгының үне-

рин манаар. Бо айтырыг талазы-биле РФ-тиң Транспорт яамызы чөпшээрелди берип, ону деткээнин билер бис. Ынчангаш Чөөн-Хемчик, Өвүр, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл оруунуң белдиринден тура Хандагайтыга чедир 88 км оруу «М-54-ке» хамааржыр апаар. Чарлык үнген соонда, бо орук участогун федералдыг акшаландырышкын-биле чаартып, ажаал тудуп эгелээр. А Кызыл — Чадаана оруунуң 275 км участогу республиканың балансызынче шилчир бээр».

Кызыгаар заставазындан Цагаан-Тологойга (таможня) чедир 11 километрниң чазагыг оруунуң «салым-хуузу» дугайында Сергей Квашинниң харыызы:

— Росавтоорук эргелели-биле ол участок тудуунуң чаа төлөвилел-чарыгдал документи-лерин эде кылып, ону эгелээр дугайында айтырыгны шийтирлеп турар, бо хүннерде ол экспедитизада. Чер оруктун үрелип турарының дугайында айтырыг шагдала тургустунган болгаш бодунуң үезинде төлөвилелди ажалдап кылган, ынчалза-даа ол эргижирээр. Эрги төлөвилелде көңүс өске негелдени салып турар, чамдык көргүзүглер талазы-биле амгы үеде шуут дүүшпес. Бир эвес ону тудар аларза, кол кичээнгейни оруктарның шынарынче угландыра бис.

Парлалга конференцияның үезинде чолаачыларның смс-биле келген айтырыгларынга эргелелдин удуртулгазы тодаргай харыыларны база берген.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

РФ-ТИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ: «Экономиктиг, саң-хөө бот-тускайлаң чоруувусту быжыглап тургаш, даштыкы экономиктиг ыйыдышкынны ажып эртер уjurлуг бис»

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Силерниң кижилер бүрүзүнде аажок улуг бүрүн эргелер бар, дорту-биле чугаалаарга, бодунуң девискээриниң ээзи болуп турар болгай силер. Ындыг болганда ээ болур, даандырган ажил-херек дээш харысалганы медресе билер, кижилер дээш, девискээр дээш ханы харысалгалыг болур херек. Регион, хоорай бүрүзүнүң чогулгалыг хөгжүлдизинден бистиң чуртувустун келир үези хамааржыр дээрзин медресе билер болза эки. Албан-дужаалыңар бедик-даа болза, силер чаа билгилерни, эргелеп-башкарылганың чаа аргаларын чедип алыр, бот-боттарыңардан өөренир, эки арга-дуржулгаларны солчур болзунарза, тааржыр.

Амгы үениң удуртукчузу кижиниң чедишкен чоруу дээрге, бодун доктаамал сайзыраңгайжыдары, эргелеп-башкарылганың мурнакчы технологиязын шингээдип алыр, регионнуң чурттакчылары-биле-даа, коллективтер-биле-даа, хамааты нийтилер черлери-биле-даа ажыктыг харылзааларны тудуп билири болур.

Москвага яамыларга, албан черлеринге, Чазакка доктаамал кээп турар болгай силер. Ол дээрге хүн бүрүнүң бачым-чымыш ажылы-дыр, оон чайлаары берге. Ындыг-даа болза, оон үени тып алыр, коллегалары-биле журажыр, арга-дуржулгаларыңар солчур болза, чогулгалыг болур ийик.

Мындыг баштайгы журажылгавыстың үезинде-даа, оон мурнунда-даа кылыр ажил-херектер хөй болгай, херекчок чүүл дээш бисти чардыктырып турар дээр чугаалар турганын билер мен. Оон аңгыда мында оор безин кижилер бо чүүлдер солун болгаш ажыктыг-дыр ийин деп санап оарын база билер мен. Ындыг эки хөөн кады кылыр ажил-херектерге турарын, оон ажыктыг болурун күзээр мен.

Маңаа чугаалажыр уjurлуг чамдык айтырылгарга доктаал көрей.

Хамыктың мурнунда — экономика дугайында. Бистиң стратегтиг сорулгаларымыз мурнуку хевээр артары билдингир. Экономиканың бедик темпизин, кыш-ажылдың бүдүрүкчүлүгүнүн ажыктыгын хандыра чугула. Экономиктиг, саң-хөө бот-тускайлаң чоруувусту быжыглап тургаш, даштыкы экономиктиг ыйыдышкынны ажып эртер уjurлуг бис. Саң-хөө болгаш экономика политикадан дашкаар айтырылгар деп билер турган болгай бис. Херек кырында ындыг эвес болган, ол политиктиг ыйыдышкынның күчүлүг чепсээ болуп турар ышкыжыл. Оон дугайында сөөлүредир база чугаалаар мен. Россия боду болгаш Россияның экономиказы делегей экономиказының чарылбас кезээ болуп артары билдингир. Бистиң бот-тускайлаң чоруувусту хандырып турар чамдык чүүлдерге өскерилге кирир уjurлуг бис.

Чугаа аңгылашкын дугайында эвес, а бүгү делегейде бистиң-биле кады ажалдаар күзөлдиг бүгү партерларывыска Россияда кезээде ажык-чарлыг болуп артарының дугайында чугаа болуп турар. Бистиң нийти ажил-херектеривистиң программазын Федералдыг Хуралга Айыткалымга кирирген мен, чугула негелделерни күүседириниң тала-

зы-биле регионнарда боттарының планнары бар деп идегеп тур мен. Май чарлыктарының күүселдези уламчылаар. Боттук чүүлдерни барымдаалаар, даштыкы байдалда, бистиң чуртувуста өскерилп турар чүүлдерни көөр, күүселдеге сагыш салыр уjurлуг бис. Чаа шылгалдалар бистиң хамаатыларымыстың мурнунга хүлээлгелеривисти дүжүрбейн турар дээрзин демдегелээр. Чон дээш ажалдап турар болгай бис.

Амгы үе бөдүүн эвес дээрзи билдингир, ынчалза-даа кижиниң манаааны чүүлдер чок ышкыжыл. Кризистин болурун манап турдувус, байдалды экижидери-биле бо чылын эргежок чугула хемчеглер алдынган.

Чазактың ажалдап кылганы экономиканың болгаш социал-турм чоруктуң сайзыралын ханды-

ужурлуг. Тодаргай, санаттыңа угланышкыннар болгаш көргүзүлгөр херек. Салдынган сорулгалар кандыг арга-биле чедип алдынарын планнарга тодаргай айтыр.

Силерде ажил-херекчи, оон иштинде федерацияның планын кирир саналдар бар дээрзинге бүзүрээр мен. Силерниң-биле доктаамал сүмележир, чер-черлерде байдалды барып көөр бис. Ындыг ажил 2008-2009 чылдарда эки түннелдерни берген дээрзин үстүндө чугааладым.

Шак-үе чидирер эргевис чок деп демдегелээр. Силерниң манааңарның ажылынга шыңгы чурум тургустунар болгаш эргелеп-башкарылганың шынарын үндени-биле өскерттириниң хемчеглерин алыр уjurлуг силер. Бергелер турза-даа, эгелзэн төлөвилелдерин уламчылап, чаа төлөвилелдерин

99 Бистиң стратегтиг сорулгаларымыз мурнуку хевээр артары билдингир. Экономиканың бедик темпизин, кыш-ажылдың бүдүрүкчүлүгүнүн ажыктыгын хандыра чугула. Экономиктиг, саң-хөө бот-тускайлаң чоруувусту быжыглап тургаш, даштыкы экономиктиг ыйыдышкынны ажып эртер уjurлуг бис.

тарының талазы-биле бирги ээлчегин хемчеглериниң планы хүлээп алдынган. Оон күүселдезинге эвээр эвес акша-хөрөңгини тускайлаар, ол акшаны банкыларның ажил-херектеринге ажыглаар, чүге дээрге экономиканың азыракчы системазы ол болгай, аграр болгаш үлетпүр комплекстерин деткиринче, күш-ажыл рыногун турм болдурарынче база шилчидер.

Кол кичээнгей аш-чем болгаш эргежок чугула өске-даа барааннарын рыногунда байдалче угланган хемчеглерни чогуур үезинде алыр-биле бо байдалды хайгааралга доктаамал тударын силерден дилеп тур мен. Өртектериниң өзүп турарын шупту билер бис, оон чылдагааны даштыкыда болушкуннар деп турары чамдык таварылгаларда барымдаа чок. Кандыг-бир айтырыгга ону ажыглаар чорукту каяа-даа болдурбас бис. Өртек өзүлдэ-зи-биле тургустунган айтырылгар дүүшпейн баар чоруктар барын көрүп турар бис. Даштыкы эмнерге хамаарыштыр ол ындыг. Оларның өскөн өрттөн дуглаар хемчеглерни Чазак алган дээрзин немей чугаалайын.

Дараазында чүүлче силерниң кичээнгейиниң угландырдым: Федерацияның субъект бүрүзүнге экономикага болгаш социал адырга кылыр ажалдарының планнарын шалыпкын тургузар херек — мында олуруп турар кижилерниң хөй кезини-биле ол ажалды 2008-2009 чылдарда кылып турдувус. Ынчан регион бүрүзүнге — ону кылырын регионнарда коллегаларымдан дилээр мен, ону кылганда-боттарының планнары турганын сактып тур силер бе? Ону ам база кылыр херек. Олар тодаргай болгаш ажык-чарлыг болур уjurлуг. Кандыг-даа уjurу эки билдинмес, көөргеттинген чүүлдер кирбес

күүседир дээш ажалдап турар кижилерни деткир бис. Маңаа база, кризистин мурнуку үезинде деп, байдалдың тургустунуп келгенин барымдаалап, чаа төлөвилелдерни бодамчалыг кылыр херек. Эгелзэн чүүлдерни эчизинге чедирер дээрзи чугаажок, а чаа төлөвилелдерни акшаландырышкынның дөстөринге хамаарыштыр ылаптал көөр болза эки.

Регионалдыг болгаш муниципалдыг эрге-чагыргалар чаңгыс аай хөдөлүр уjurлуун демдегелээр. Кым кол болуп турарыл деп маргыжарын, чөрүлдээрлини база удур туржуушкуннары базырып, соксатканы дээр. Кол болуру — олар дээш ажалдап турарымыз силер-биле бистерден кол кижилер, оларга бүгү чүвени бараалгадырымыз чугула. Янзы-бүрү чөрүлдээрлини аткаарладыр херек.

Ийет харын, чөрүлдээрлер боттук чылдагааннар-биле туруп болур, маргыжылар элзэн чидиг айтырылгарны шийтирлээрде аңгы-аңгы көрүштерден тыттып кээп болур. Ынчалза-даа бис, улуг кижилер, мону билер бис: уjurун тывар маргылдаа-биле чөрүлдээрли аразында тодаргай кызыгаар, ылгал база бар. Силер ону сайгарып билер силер.

Моон-биле холбаштыр хоойлужудулга хуралдарының даргаларына база чугаалаксай-дыр мен. Парламенттерде төлээлкен фракциялар янзы-бүрү айтырылгарга аңгы-аңгы үзөлдөмөлдүг-даа болза (ындыг болур уjurлууда чугаажок), регионнарын хөгжүлдизинче угланган хоойлужудулга ажал-чорудулгазынга идепкейлиг, шынарлыг кижип турган. Ынчангаш угаан-бодалдыг идеялар, саналдар кымдан-даа кирип турган болза, ону барымдаалаар болгаш ажыглаар херек.

(Төңүзү. Эгези 1-2-ги арыннарда).

Партияларның болгаш хөй-ниити организацияларның төлээлери хүннүң амыдыралчы айтырыгларын шиитпирлээринге күжүн мөөңнээр чугула дээрзин каталтаптайн. Кижилер-биле удаа-дараа ужу-таайн. Оларның-биле доктаамал ажык-ражыр, массалыг информация чеп-чугаалажыр, массалыг информация чеп-сектери-биле идепкейлиг кады ажылда-жыр болза эки. Чаңгыс сөс-биле, бүгү-ле хөй-ниити, политиктиг күштер херек кырында ажылдаарга киржип, кижилер кырында, регионунун, черле бүгү чурт-дугайында, регионунун, черле бүгү чурт-туң эрге-ажыктарының дугайында сагыш-човаашкынын ылапты-биле шынзыдары чугула.

Кижилерге, шупту хамаатыларга кан-дыг чүүлдерни мурнадыр шилип алдынга-нып, кайызын аткаарладыр болурун, чүнү кандыг-даа байдалдарда сонгаарладыр болбазыл деп чүүлдү тайылбырлап бээр чугула. Ол ылаңгыя эң-не чидиг айты-рылгарга хамааржыр. Ол дээр, хүннүң айтырыглары — социал адыр, чурттал-га-коммунал ажыл-агыйы, амыдыралдың хүн бүрү айтырыглары.

Планның болгаш хөдөлүшкүн-нерни таптыг тайылбырлавазы, белең эвес адырларга чаартылгаларны кайы хамаанчок чорудары янзы-бүрү профес-сионал база социал бөлүктөргө таар-зымас чоруун тургузуп болур. Ынча дээр, чүнү-даа кылбазы ол эвес, а ха-рын-даа сыр дедир, ол дугайын ам база каталтаптайн. Чүнү-даа канчуг таарымчалыг кылыр, ынчангаш чүнү кылып турары-вис дугайында кезээде тайылбырлап бээр хе-рек. Бөгүн канчап-даа кайы хамаанчок болуп болбас. Ажык-чарлыгы — кризиске удур планны күүсөдирде кады ажылда-жылганын бир негелдези.

Хүндүлүг коллегалар, кичээңгейиңер-ни онза угландырдым: биче болгаш ор-тумак бизнеске таарымчалыг байдалды тургузарын ам канчап-даа соксадыр бол-бас. Федералдыг деңнелде ажыл-херекчи климатка чаа чогулмалыг чүүлдерни тур-гускан эрге-хоойлу баазаны ниитизи-биле хевирлеттинген. Ол хоойлулар болгаш документилен чурттуң бүгү девискээрле-ринге ажылдаар ужурулуг. Оларны дээш-тиг ажылгаары Россия Федерациязының регионнарының болгаш муниципалитет-териниң эгелекчи чоруундан база шынар-лыг удуртулганын дорту-биле хамаар-жыр.

Бичи-даа болза, бурунгаар көрүш-түг төлөвилелден улуг инвестициялыг төлөвилелдер, бүдүн чурттуң инвестиция-лыг курлавыры тургустунар. Хуу эгелээш-киннерни идепкейлиг деткип, бодунун херээн ажыдып алыксаан кижилерге старт алып арганы бээр. Маңаа рыноктуң ылап-ла хереглелдерин барымдаалааш, оларны дидими-биле ээлеп эгелээринче, бодунун бизнесин ажыдып сайзырады-рынче улусту кыйгырар херек. Ынчалза-даа чүгле кыйгырары эвээш, кижилер оларга таарымчалыг байдалдарны тургу-зуп турарынарын бүзүрөп көөрү чугула.

Оларның ажылдаарына таарымчалыг байдалдарны тургузуп, сайгарлыкчылар тус черге, регионалдыг деңнелге кандыг чингелдерни ап болурун таптыг тайыл-бырлаар херек. Оон-биле кады бизнес долгандыр чегертинип турар, бизнеске халалыг янзы-бүрү хынакчыларны чавы-рылдырары чугула. Ону билбес эвес си-лер, ол бүгү чурттуң хилинчектиг айты-ры. Ол дугайында Федералдыг Хуралга Айыткалда тодаргай чугаалап каан бол-гай. Ол дугайында утпазынарын дилеп, сайгарлыкчылардан үндезинниг дыңна-дыглар бар болза, доп-дораан кичээң-гейден салынар.

Федералдыг деңнелде бирги черге-ниң хемчеглеринде биче болгаш ортумак бизнести бурунгаарладыр айтырылгарда тускай кезек бар. Ол дээр, биче инно-вациялыг бүдүрүлгелерге грант деткимче-зи база артык контролду тургустуназы. Ре-гионнарда тускай үндүрүг чурумнарынга ставкаларны эвээжедир эрге бердингени канчуг чугула. Бизнеске ол бүгү аргалар-ны регионалдыг планнарда барымдаалап, идепкейлиг ажылгаар херек.

Бис федералдыг деңнелге кандыг-бир тускай айтышкыннар хүлээп албаан бис, чүге дээр билир бис: ол регионнарның орулгаларына аңгы-аңгы саналгалар-биле 200-тен 300 млрд. чедир — чиде берги дег орулгаларны тургузуп болур. Ынчан-гаш бо адырның аарышкылы билби-шаан, ону кааа ажылгаарын боттарыңар көрүп, чогуур шиитпирлерни хүлээп алып аргаларны силерге берип тур бис.

Регионалдыг болгаш муниципалдыг эрге-чагырга аразында хөдөлүшкүннерниң чаңгыс аайлы сайгарлыкчы ажыл-чору-дулганы, эгелээшкinni сайзырадырына таарымчалыг байдалды тургузарын прак-тика көргүзүп турар. Черле ниитизи-биле сорулгаларның көвей кезин чедишкын-ниг шиитпирлээри силерден, Россия Фе-дерациязының субъектилеринде канчаар билдир, бүзүрелдиг ажылдап турарын-дан хамааржыр.

Бөгүн эң-не четпес чүүл — манааш-кын байдалына чурттаары. Ол-ла черге тапталып турары, шиитпирлерни аткаар-ладыры регионнарның боттарына-даа, чуртка-даа чүгле нарыдаашкынны тур-гузар. Кризистиг чүүлдерни мурнай чоруп, рынокта азы төптө өскерлишкыннерни манавайн, тургустуна берги дег нарын байдалдардан үнер орутку боттары ди-лээр херек. Бөгүн бистиң шуптувустан, командаларының кижилер бүзүрүндө бо талазы-биле төлөвилелки эгелээш-кин, идепкейлиг ажыл негеттинип турар. Ынчангаш талантылыг, үре-түннелдиг

Ол бөдүүн эвес ажыл, хандыр үнде-зилелдиг, «хора чедирбе» деп принци-ке үндезилетинер, кайы-кайызының-даа сонугалдарын барымдаалаар. Ындыг чаартылгаларның кол сорулганы — ки-жилерниң амыдырал байдалын экижиде-ри. Бис чүге-ле удуртулганын шынарын экижидер дугайында чугаалап келдивис — ол үре-түннелге көстүр ужурулуг.

Оон аңгыда тус чер бот-башкарыл-ганында хөй-ле санныг чаартылгаларның ындыг-ла шоолуг эвес дуржулгазы база бар болгай. Ынчангаш бо удаада шупту-зун тода база дээштиг кылдыр далаш-пайн, регионнарда болгаш тус чер эрге-чагыргага, Россия Федерациязының аңгы-аңгы регионнарының чурттакчыла-рына таарымчалыг, ажыктыг тургузуп алыры чугула.

Шупту регионнарда чогуур хоой-лулар хүлээп алдырган, ынчалза-даа хе-рек кырында өскерилгелерни чамдызы кылбайн турар. Федерацияның субъек-тилеринден чүгле дөрттүң бир кезин тус чер бот-башкарылганының чамдык хүлээлгелерин боттарына алган, оон бичи-ле көвей регионнар тус чер эрге-чагыргага, Россия Федерациязының хүлээл-гелерин чара хуваашкан. Мындыг ажылдың нарыны-биле ону аткаарладыр болбас, түр када хөгжүлдө сааттыг болурун би-лир бис. Силер база муниципалитеттер-ниң төлээлери ол өскерилгелерниң эге-лекчилери болган болгай силер, чогуу-на силерниң ол саналдарыңарга үндезилеп

99

Партияларның болгаш хөй-ниити организацияларның төлээлери хүннүң амыдыралчы айтырыгларын шиит-пирлээринге күжүн мөөңнээр чугула.

ажылдап турар ажылдакчыларны деткип, оларны депшидеринден кортпайн, олар-ның оон сонгааргы сайзыралына болгаш өзүлдезинге эки байдалдарны тургузар.

Регион база муниципалитет удуртук-чузунун бодунун ролю канчуг улуг ужу-рузалыг болбайн аан. Эзулуг лидерниң шынарлары шупту-ла чүвени боду кара чааскаан башкарында эвес, шупту-зунун кырына туруп алырында эвес, а коллегаларына бүзүрээринде, оларның саналдарын дыңнаарында, кылдынып турар чүүлдерни, ажылдың түннелдерин контролдавышаан, эрге-хүлээлгелери-ниң чамдызын дамчыдыр бээринде. Ол шынарлар бөгүн онза үнелиг апарган. Силерниң ажыл-херекке сонугалдыг, харысалгалыг хамаарылганын хууда үлөгер-чижээ — дээштиг удуртулганын бир кезин.

Оон аңгыда амыдыралдың шупту та-лаларында ажылгатынмайн турар курла-вырлары эндерик. Шуптузун эки сай-гарып, регионнар база муниципалитеттер деңнелинги шимченгир, тоомча чок эвес кижилерге, ындыглар Россияда көвей, эжикти ажыдып, оларны хаара тудары чугула. Кайы-даа девискээриниң чону-би-ле доктаамал ажык чугаалажып, олар-ның саналдарын, идеяларын, тодаргай төлөвилелдерин кичээңгей чок арттыр-байн, дуржулгалыг, талантылыг башка-рыкчыларны күрүне болгаш муниципал-дыг албанче хаара тудар.

Немелде кадрлар курлавырын тургу-зарына, оларның мергежилин бедиде-ринге саналдар бар, ол эки, оон-биле таныжып, чугаалажы бээр силер.

База бир тема — регионалдыг бол-гаш тус чер эрге-чагыргага аразында эрге-хүлээлгелерниң кызыгаарын аңгы-лаары.

Силер тус чер бот-башкарылганының ажылын экижидеринге саналдарына-ры чаңгыс эвес удаа берип турган бол-гай силер. Оларны эрткен чылдың майда чаарттыган хоойлулар кириген, ол эрге-чагыргага бо деңнелдеринге Россия-ның субъект бүзүрүңүн онзагайларын барымдаалавышаан, харылзааларны таа-рыштырар чорудуну эгелээр арганы бер-ген.

хоойлулар өскерилгелер кириген сагын-дырайн.

Хүндүлүг коллегалар, шылгалдалар турбуже, эрткен чыл бистиң чуртувустун хамаатыларына эзулуг каттыжылганын чылы болган. Ша-ла ындыг сеткил-хөөн-биле бис онзагай байырлап — Ада-чурттуң Улуг дайынына Тиелелгениң 70 чылынга белеткенер ужурулуг бис. Ол хемчеглерни езу барымдаалавайн, са-гыш-сеткилден организастаарынарын ди-ледим.

Бо юбилейниң бетинде база бир тоң чугула сорулга — шупту регионнарда Ий-ги делегей дайынының болушкуннарын шын тайылбырлаары. Бис ону нацизми тирилген өгбелеривистиң алдар-адын кам-галап, ыткыр, шын, бүзүрелдиг чорудар ужурулуг бис.

Бистиң чамдык удурланкычылары-вис шуут-ла үен-даян, харын-даа бужар чүүлдерни чугаалап турарлар. Политик-тиг амбициязын бодап, Россияны тудуп, төөгүнү өскерткисеп турар. Бис ол арын-нүүр чок меге, будалдырышкыннарга, төөгүлүг фактыларны мегелээринге удур туржувус чугаажок. Регионнарыңарга бо талазы-биле шын ажылды органи-застан, билир эксперттерни, эртемден-нерни, хөй-ниити, чүнү-даа мурнай, аныктар организацияларын хаара туда-рыңар чугула.

Сактырга-ла шуут үй-балай, дембээ-рел ышкаш, ону кым-даа херекке албас ышкаш, а херек кырында миллион-мил-лион кижилерниң бажынче ону сыгай суп турарлар. Ынчангаш ындыг уш-баш чок чугааларның кыдындан эртип болбас, хоралакчы чугааларны болдурбас херек. Ону кичээңгей чокка арттырбас дизе, ал-гырып-кышкырбайн, меге болгаш хора-лыг чүүл дээрзин таптыг тайылбырлаар. Юбилейге белеткел — бистиң ыдыкта-рывысты болгаш үнелелдеривисти камга-лаары. Ону силер төлөптүг чорудуп, шуп-ту болдунар ажылды таарыштыр кылып шыдаарыңарга бүзүрээр мен.

Силерге чедишкыннерни база бо семинарның үезинде күзеп, кол-ла чүве — силерниң девискээрлеринерге, регион-нарыңарга база муниципалитеттерге ажы-лыңарга улуг чедишкыннерни күзедим.

Кичээңгейиңер дээш улуу-биле чет-тирдим.

Улуг Тиелелгениң 70 чылынга

Тывада өөреникчилер болгаш сургуулдар ортузунга Улуг Тиелелгениң 70 чылынга ту-раскааткан массалыг камгалал ажылдары-ның айын чарлаан.

Тываның Чазааның айтышкынын езугаар Тиелелгениң 70 чылынга тураскааткан ай фев-раль 1-ден эгелзэн. Оон кол сорулганы — Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында өгбе-леривистиң маадырлыг чоруктарына болгаш күш-ажылына даянып, өзүп орап салгалды ше-риг-патриотчу болгаш интернационалчы чорукка кижизидери, аныктарның хамааты идепкейжи чоруун бедидери, оларның шажын чүдүлгезин быжыглаары.

Тываның Дээди Хуралына Айыткалын-да республика Баштыңы Шолбан Кара-оолдун демделгээни-биле: «Кол чүүл — Тиелелгениң байырлалын ужу эдерип эрттирер эвес, хем-чеглерге арыг сагыш-сеткилин кириштирер, хоочуннарга хүндүткелдин езузун шынчы кү-зел-биле илередир, бистиң алдаржаан чаңгыс чер-чурттугларывыстың тодаргай салым-чолун таварыштыр анык салгалды Улуг Тиелелге-биле таныштырар. Ол дээр бистиң анык-тарны өгбелеривис-биле чоргаарланып, дириг арктаннарынга өөрүп четтиргенин илередип, мөчээңнерниң дугайында сактып артарынга өөредир арга-дыр».

Ай хемчеглериниң планында байырлал чыскаалдарын болгаш митингилерни эртти-рери көрдүнгөн. Дайынга мөчээң чаңгыс чер-чурттугларывыстың тураскаалына бүрүдөн өрзөн дээрбектерни салыр. Республиканың школаларына «Школаның доозукчулары — Ада-чурттуң камгалакчылары» класс шакта-рын болгаш Ада-чурттуң Улуг дайынының база дайынчы чоруктарны кижикчилерин, тылдың ажыл-ишчилерин чалааны-биле эрес-дидим чо-рук кичээлдерин эрттирер.

Массалыг камгалал ажылдарының айында хоочуннарга дуза чедирерин идепкейжидер, «Дайынчы болгаш күш-ажыл алдарының эң-не эки музейи» ат дээш школаларның «Дайын маа-дырлары» музейлериниң эң-не эки делгелгези-ниң республика чергелиг конкурстарын, «Бээр бисти сактышкын кый дээр» шүлүкчүлөр кон-курстарын болгаш «Маадырның кудумчузунда чурттап турар мен», «Маадырның дайынчы чо-руунун дугайында өг-бүлениң тоолчургу чугаа-зы» шинчилел ажылдарын эрттирер. Февраль 27-ниң хүнүндө «Мээң Ада-чуртум» республика чергелиг патриотчу ырылар конкурсу эрттире-ри планнаттыган.

Хемчеглерниң планында өөреникчилер ор-тузунга элзэн хөй шериг-спортчу хемчеглерни эрттирери көрдүнгөн. «Дайынчы акы-дунмалыш-кы чорук» болгаш «Афганистан хоочуннарының эвилели» хөй-ниити организацияларының идеп-кейжи дузазы-биле шеригниң чыда тулчушкун-нунга республика маргылдаазы эртер, «Ада-ларывыстың болгаш кырган-адаларывыстың чаңылдарына шынчы бис» шеригжиттинген эстафета, Совет Эвилелиниң Маадыры Тюлюш Кечил-оолдун сактышкынына тураскааткан элзээди оолдар аразына хостуг хүрешке мар-гылдаа болур.

Айның белеткелинде Кызылдың № 1 школа-зынга онза кичээңгейи салыр. Келир чылын 100 чылдың юбилейин демделеп эрттирер школа бодунун доозукчузу — Совет Эвилелиниң Маа-дыры, танкист Михаил Бухтуевтиң адын эдилеп турар. Школаның доозукчуларының аразында Россияның Маадыры, РФ-тиң камгалал сайыды Сергей Шойгу база бар.

Школаның директорунун кижизидилге ажы-лының талазы-биле орадакчызы Юлия Рубано-ваның дыңнатканы-биле, планнаттыган респуб-лика хемчеглеринден аңгыда, школага элзэн каш өске хемчеглерни база эрттирер. Оларның аразында Сергей Шойгунун кубогу дээш хол бөмбүүнге болгаш бут бөмбүүнге спортчу мар-гылдаалар кирип турар. Февраль 15-те база 23-те Сергей Шойгунун эгелээшкени-биле база деткимче-биле тургустунган школаның кадет класының өөреникчилери Кызылда Тиелелге шөлүндө мөчээң чаңгыс чер-чурттугларывыстың аттарын бижзэн «стелаларның» чанынга №1 постуе үнер.

Март 3-те республиканың «төгери столун-га» айның түннелдерин үндүрер.

ТР-ниң албан-езуунун сайтындан.

“СИБИРЖИНКА” ТЫВАДА

Сүт — аш-чемниң дээдизи, хоолулуг бүдүмелдер-биле байлак чөм. Ооң кадыкшылга улуг дузалыын билер бис. Амгы сайзыраңгай үеде чаа технологиялар ачыында сүт аймаандан кандыг-даа чөмнерни кылып, бүдүрүп турар аларган.

Тываның чурттакчыларына шынарлыг, өске холуксаа чок сүттен аш-чем продуктуларын Минусинск хоорайның “Сүт” ААН-ниң “Сибиржинка” садыг марказының барааннары найысылалдың садыгларында көстүп келгенин чурттакчы чон эскерген боор. “Сүт” ААН — Красноярск крайның эң хоочун сүт болбаазырадыр бүдүрүлгелериниң бирээзи.

Эрткен неделяда “Сүт” ААН-ниң чингине директору Андрей Серафимович Асочаков бүдүрүлгезиниң база продукциязының дугайында таныштырган. Анча Чазак Даргазының

оралакчызы — күрүне чагыгларының адырынга керээ системазын башкарының талазы-биле сайыт Юрий Килижеков, ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизинин) депутады Иван Чучев, ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының сайыдының бирги оралакчызы Сергей Оюн, хуу сайгарлыкчылар болгаш өскелер-даа киришкеннер.

Таныштырылга бүдүрүлгө 50 хире сүт аймааның аш-чем барааннарын делгээн: сүт, өреме, хойтпак, ряженка, снежок, янзы-бүрү кат-чимис холаан йогурттар, быштак, эжегей, ак саржаг, сарыг суг. Оон аңгыда артык деңизден адырлырын күззэннерге дузалаар VITA fresh, бифилайф, пахта. Ында ижин-хырынга чөм хайылдырарынга ажыктыг чүүлдер бар. Ол чүгле амдан-ныг эвес, харын-даа эмнээр шы-

нарлыг.

Бүдүрүлгө сайзырап, Красноярск крайда, Хакас Республикада “Шынарлыг продуктулар садыгыгажы” деп садыг четкизин ажиткан. Регионнуң аңгы-аңгы шынарлыг аш-чем бүдүрүлгелери-биле кады демнежи алгаш, ону ажитканы аныяк сайгарлыкчыларның сонургалын оттурган.

Андрей Асочаковтун чугаалап турары-биле алырга, оларның бүдүрүлгезиниң аш-чеминде амдан күштелдирер болгаш кандыг-даа өске холумак чок, чүгле инек сүдүндөн барааннары бүдүрүп турар. “Сүт” бүдүрүлгө бурунгаар улам сайзырап, уругларга йод холумактыг сүттен кылыглары база быштакты ыштаар дериг-херекселди немей садары 2015 чылдың планында кирген. Сүттен кылган чөмнерни үр шыгжаары болдунмас. Ынчангаш үр үениң дургузунда белен үрелбезин дээш “Тетра Пак” компаниязының тускай халтарынга сүт кылыгларын кудуп турар. Амгы үеде Бии-Хемниң «Туран» бүдүрүлгези-биле олар кады ажылдаар сорулга-биле керээни чарарының дугайында дургужулганы кылыр.

“Сибиржинка” садыг марказының бедик шынарлыг продуктулары Россия чергелиг Адлер хоорайга болган “Сүт продуктулары” мөөрейге 2005, 2010, 2012 чылда база делегей чергелиг “Эң тергин барааннар болгаш ачы-дуза

чедирилгези — ГЕММА” мөөрейге алдын медальдарны, “Россияның 100 тергин барааннары” мөөрейниң 2008, 2012-2014 чылдарда лауреады бедик аттарны чаалап алган.

Таныштырылга үезинде келген аныяк сайгарлыкчылар-биле Андрей Асочаков арга-дуржулгазын дамчыдып, сонургаан айтырыгларына харыялап, сүмелерин берген. Депутат Иван Чучев ТР-ниң Дээди Хуралының өөрүп четтиришкин бижин Андрей Асочаковка тывыскан.

«Чоок кожавыс “Сүт” ААН-ниң таныштырылганы биске аажок ажыктыг деп санал тур мен. Бо хоочун бүдүрүлгениң арга-дуржулгазын өөренип ап, ажыл-херезин чаа эгелеп бар чыдар сайгар-

Аныяк сайгарлыкчыга

лыкчыларывыс бо ужуражылгадан боттарынга ажыктыг, өөредиг-лиг хөй чүүлдерни билип алдылар» — деп, ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының сайыдының бирги оралакчызы Сергей Оюн демдеглээн.

Чогуур өртек-биле шынарлыг аш-чем садып алыры кымга-даа күзөңчиг. “Сүт” ААН-ниң “Сибиржинка” садыг марказының сүттен кылыгларын республиканың чурттакчылары садып ап, шынарын үнелей бээри чугаажок. Аңгы-аңгы бүдүрүкчүлөргө сүт барааннары көвүдээр, ооң өртек-үнези, бичи-даа бол, чингей бээр чадавас.

Шончалай ХОВАЛЫГ.
Альберт ХОМУШКУНУҢ
тырттырган чуруктары.

ҮНДҮРҮГЛЕР ТӨЛЭЭРИНИҢ ЧУРУМУ

Үндүрүг онаарының патент системазының чорудуу Үндүрүг Хоойлузунга, РФ-тиң субъектилериниң хүлээп алган хоойлуларына даяныр болгаш ол девискээрге күштүг болур. Патент азы өскээр чугаалаарга, херечилел бижик алган хуу сайгарлыкчылар онаашкан үндүрүг эки тура-биле төлээр. Чурттакчы чонга дараазында ачы-дузаны чедирерде патент кылдырып алыры чугула, чижээ: хеп даараар; идик септээр; баш таарар; хеп чуур; мебель, электроника, бажыңнар, каасталгалар септээр; чурук тырттырар; машина септээр; пассажирлер аргыштырылганы; чүк сөөртүрү; чурттаар оран-савазын арендага бээри; өөредилге курстары ажиткан дээш; күш-культура болгаш спорт кичээлдерин эрттиргени дээш; төлөвирлиг арыглары чер ажыдып алгаш; бажыңыга чөм кылгаш, садар болза; көдээ ажил-агый продукциязын садып-сайгарганы дээш; аңгы-аңгы ажил-агыйын тургусканы база аңнааны дээш; эмнер садары; бараанны үүрмектей садары; көдээ ажил-агый продуктуларын болбаазырадыр (тараа дээрбедээри, крупаларны арыглаары, үс алыр культураларны болбаазырадыр, колбасаны кылыры болгаш ыштаары, картофельди болбаазырадыр; арыглар каан дүктен ээрип каан хендир кылыры; алгы-кеш эттээри; дүк дыдары; азырал дириг амытаннарның дүгүн таарып чараштааны дээш; доскаар болгаш пор сава кылып бүдүрери, септээни дээш; сад, огород болгаш тараан ыштарны аарыглардан база хоралакчылардан камгалаары; кидис идиктер кылыры; чагып алыкчының материалындан көдээ ажил-агый херекселдин кылыры; дой, ыяш, фарфор, шил, демирге сиилбиер ажылдарга; ыяш хемелер кылыр болгаш септээр; ойнаарактар септээр; туристичи дериг-херекселди септээр; огород шөлүн чарынга база ыяш хирээлээринге ачы-дуза чедиреринге; көстүк (очки) кылыр болгаш септээр ажылдарга; өг-бүлө байырлалынче чалалгалар болгаш визит карточкаларын парлап кылыры; ном карттаар, брошюра көктээр, хаажылаар, карттоннаар ажылдар; сифонга херек газ баллоннарын, электронуг шактарны болгаш өске-даа херекселдерниң батареяларын солуур ажылдар,

күш кири октаары (зарядка) дээш, чурттакчы чонга өске-даа ачы-дуза чедирилгезиниң долу даңзызын РФ-тиң субъектизиниң хуу сайгарлыкчыларга онаар үндүрүглер дугайында хоойлузундан билип ал болур. Ол ышкаш хевис болгаш хевис кылыгларын септеп бүдүрерге; магниттиг лентага, компакт-дискке ырларны, хөгжүм болгаш литературлуг чогаалдарны кири бижээш, тарадырга; суг оруу-биле пассажирлер аргыштырылганы болгаш чүк сөөртүлгези; езулалдар эрттирери; хөөржүдүлгө езулалы эрттирери; хөй-ниитиниң чөмненилге черин ажыдарга; хөй-ниити черлеринге, кудумчуларга таңныыл, хайгааракчы, вахтер, камгалакчы ажылын организаастаар болза; тускай чөпшээрелдиг хууда детектив (истекчи) ажылдыг таварылгада патент кылдырып алыры чугула.

Ачы-дуза чедирилгезиниң тус черниң девискээринде хоойлу езугаар чөпшээреттинген 1 хевирин хуу сайгарлыкчы шилип алган деп патентиде айтылган турар. Хуу сайгарлыкчы ачы-дузаның ийи-үш хевирин шилип алган болза, ажил-агый бүрүзүнге тус-тузунда чөпшээрелдиг болур ужурулуг. Чурттал турар чериниң үндүрүг органыга үндүрүг онаарының патент хевиринче кирген дугайында билдиринишкенин он хонук бурунгаар кириген турар. Патент бижиктин хуусаазы 1-12 ай. Үндүрүг албаны билдиринишкенин хүлээп алгаш, ооң харызын 5 хонук эрткенде, бээр. Бир эвес сайгарлыкчы ооң мурнунда ажил-ижин түр када соксадыпкан, оон бээр бир чыл хуусаазы төнмөзүн болза азы үндүрүпте өрелиг апарган таварылгада үндүрүг албаны патент бербейн барып болур.

Патентиде айтылган ай, хүн, чыл хуу сайгарлыкчының учетка туруп алган хүнү кылдыр санаттынар. Үндүрүг төлөвири хуу сайгарлыкчының херек кырында алган орулгазының улуг-бичезинден хамаарышпас, ачы-дуза чедирилгезиниң тус-тус хевириниң чыл дургузунда кирип болур орулгазын санаанындан болур.

Үндүрүгнү патентиде айтылган хуусаа дургузунда төлээр, чижээ, тус документиде 10 ай деп каан болза, он ай. Бир эвес хуу сайгарлыкчы ачы-дуза чедирер ажылын ооң бетинде соксаткан болза, патентини ол

өйдөн эгелеп күш чок деп санаар.

Үндүрүгнү үндезини (бааза) — РФ-тиң субъектизиниң хоойлузунда хуу сайгарлыкчыларга ачы-дуза чедирилгезиниң кандыг-бир хевиринге чыл дургузунда ал болуге орулгазын санаан акша болур. Үндүрүгнүң эге хөмчээли — 6 хуу. Чижээ, патентиниң хуусаазы 12 ай болза, үндүрүгнүң хөмчээли: үндүрүгнүң баазазы Х 6%. Төлээр чуруму, бир эвес патентиниң хуусаазы 6 айдан эвээш болза, патент күштүг болуп киргенден бээр 25 хонуктан орай эвес хуусаада долузу-биле төлээр. Бир эвес 6 айдан 12 ай чедир хуусаалыг болза, патент күштүг болуп киргенден бээр 25 хонуктан орай эвес хуусаада үндүрүгнүң 1 бүдүн 3 кезик хөмчээлин төлээр; патентиниң хуусаазы төнөринге чедир 30 хонук четпээнде үндүрүгнүң 2 бүдүн 3 кезин төлөзүн турар ужурулуг.

Үндүрүг онаарының патент системазын ажылгаар эргезин чидирген таварылгада:

— бир эвес чылдың эгезинден эгелеп үндүрүг төлөкчизиниң бүгү хевириниң сайгарлыкчы ажил-ижинден кирген орулгазы 60 млн. рубль ашкан болза;

— үндүрүгнүң патент болгаш бөдүүн хевирлерин хары угда ажылгап турар болза, ол ийи дөстен кирген орулгазының кайызындан-даа үндүрүгнү тыртар.

— сайгарлыкчы ачы-дузаның бүгү хевирлеринде ажылдап турар улусунун саны 15 кижиден көвүдээр болза;

— бир эвес үндүрүг төлөкчизи айтылган хуусаада үндүрүгнү төлөзүн болза.

Патент аргазы-биле үндүрүг төлөп шыдаас дугайында билдиринишкенин таарымча чок байдал тургустунган соонда 10 хонук дургузунда үндүрүг албаныга кириген турар ужурулуг. (РФ-тиң УХ п.8 346.45-ки чүүл). Бир эвес ол-ла сайгарлыкчы катал үндүрүг төлээриниң патент хевиринче кирер дээр болза, келир чылдан эгелеп чөпшээрелди ал болур. (РФ-тиң УХ п.8. 346.45-ки чүүл).

Хуу сайгарлыкчы учеттан 5 хонук дургузунда үндүр бижидип ал болур:

— патентизиниң хуусаазы төнгөнде;

— патент хевирин-биле үндүрүглер төлээр эргези дүшкөн дугайында үндүрүг албаныга билдиринишкенин кириген соонда, 5 хонуктун ичинде учеттан үндүр бижидиптер Россияның үндүрүг албанының 2012.12.14. № ММВ-7-3 957) дужаалы-биле (№ 26.5-3 майык).

—Үндүрүгнү төлээрде патент системазын ажылгап турганы сайгарлыкчы ажыл-херезин соксаткан дугайында билдиринишкенин үндүрүг органыга кириген соонда, 5 хонук эрткенде, учеттан үндүр бижир (№26-5-4 майык).

Хуу сайгарлыкчының үндүрүг төлээриниң ниити чурумунче киргениниң дугайында азы патентилиг сайгарлыкчы ажыл-агыйын соксатканының дугайында документиге ай-хүнүн айтылган хуусаадан эгелеп учеттан үндүр бижиткен деп санаар.

РФ-тиң УХ п.7 346.45 чүүлде айтылган сорулгаларына дүүштүр патент-биле ажылдап турар үндүрүг төлөкчилери чедирген ачы-дузанындан кирген орулгаларының түнүн тускай бүрүткел номунче кири бижир (345.53 чүүл. РФ-тиң УХ).

Сайгарлыкчы ажыл-херек эгелээрде патент-чөпшээрел алырының чурumu:

— Ажыл-херекти эгелээринге чедир 10 хонук бурунгаар үндүрүг төлээрде патент хевиринче шилчип аар дугайында билдиринишкенин үндүрүг органыга кириер.

— Билдиринишкенин кириген соонда үндүрүг албаны 5 хонук дургузунда хуу сайгарлыкчыга патентини берген турар ужурулуг.

— Бир эвес патентиниң хуусаазы 6 айдан эвээш болза, документини алган хүнүндөн эгелээш, 25 хонук четпээнде үндүрүгнү долузу-биле төлээр.

— Бир эвес 6 айдан 12 ай чедир хуусаалыг болза, патентини алган соонда 25 хонуктан эрттирбейн, үндүрүгнүң 1 бүдүн 3 кезин төлээр.

— Патентиниң хуусаазы төнөринге чедир 30 хонук арткан турда үндүрүгнүң 2 бүдүн 3 хөмчээлин төлээр.

— Патент ээзи хуу сайгарлыкчы кирген орулгаларын тускай бүрүткел номунга кири бижир.

Кирген орулганы бүрүткээр номун хевирин болгаш чурумун Россияның саң-хөө яамызының 2012.22.10-да үндүргөн №135 дужаалында бадылаан.

Галина МАСПЫК-ООЛ белеткээн.

БИДИЛИГНИН ЭРЕС ОГЛУ

* Очерк

Мартыс Ховалыгович Далай-биле хөөрөжил ораарга, ол төрөөн черин бажы-нын ишти дег, эки билер кижил болду. Ол «Кара-Туруга» деп шүлүүнде төрөөн черин кыччаар илереткен:

Кара чаштан чурттап өскөн
төрөөн черин
Кара-Туруг, Дуна тайга бедиктерин,
Караңгы-Хем, Бидилиг-Хем,
Онар-Аяңны
Караам шимгеш, чурукта дег

көре бээр мен.

Иезиниң аазы, чериниң чулуу Мартыска кижил болурунун үрезиннери болган болза, төрөөн чонунун амыдыралчы дуржулгазы угаан-сарылынын үндезини болган деп чугаалап болур. Мартыстың төрөөн чери дээрже кылыйтыр бедип үнгүлээш, дедир эгилеп кээп, карагылап алгылаан тургулаар чалымнарлыг даглар куржаглары. Ол — чүгө бедик даглар база эвес, а ногаан тай-гачанарың, алды-киштиң, те-чунманың, ба-рыл-байланың, кат-чимистиң езулуг чурту. Би-лиг-Хемниң, Чинге-Хемниң аал хонар хонаш-тардан аңгыда дески ховулары, шынаалары барык чок. Ынчангаш Эрги Тыва үезинде Мартыстың ачазы Ховалыг Баян-оолович биле аазы Кандан Бүрүнээвна амыды-рал-чурттаарыңа таарыштыр хемнер унна-рын, Улуг-Хем кыдында эриктен шилип ап чорааннар.

«Үрбүн баштап ажар дээрже, хая-дажы кыргырт-ла дээр» — деп, ол чер чурттуг-дарың ыры-шоору безин черниң туруш, байдалын чугаалап турар.

Мартыс кара чажындан тура ада-ие-ринге дузалажып, өшкү-хоюн кадарарда идик дагазын шарып аар турган. Ынчан-гаш ол бодунун эрес-кашпагай аргазы-биле берү, хайыракан безин чоруй албас кадыр-халар, бизенер аразыңа саат чок чоруур турган. Төрөөн чери кадыр-берт болгаш оор идик дагазы чок черле чорбас.

Мартыстың ада-иези кыжын даглар баштары, ыжык черлерге, чайын хемнер урга, чазын, күзүн Улуг-Хем кыдында өскү кээр турганнар. Бичии Мартыс чулук үезинде дйт, шиви картын оюп алгаш, ону басырып, кадырып алыр ажилга дыка өрөнгөн. Ол кадырып алган капкаштары-биле анык шеттерден чадырлар туткаш, ырындан шып алыр. Шынарлыг кылган идик капкаш чадырлар чаы суун эрттир-ес, чурттаарыңа кончуг эпиг турган.

Мартыстың чугаазындан алырга бичии-нде кылып турган ажилдарындан эң бер-еи Улуг-Хемниң ол-бо талазынче чайлаг-ап көшкен аалдарның мал-маганын кежи-ри турган. Ол үеде аалдар көжүрерде өмөжилерге кончуг мөге-шыырак, аваан-ар-кашпагай, сугга эки эштип билер, идик анык оолдар херек. Ындыг оол-дарның бирээзи Далай ашактың улуг оглу Мартыс турган.

Кара-Бей деп черниң Бидилиг-Хемниң кының чайлаглаан малчынарның өшкү-жон Улуг-Хемниң кежир аай-дедир хеме-и тургаш, кежирер. Өшкү, хой бүрүзүн тулуп алгаш, хеме иштинче көдүрүп кири-ш, хемениң ол-бо талазынча деңейи-ш турган. Шын эвес салыр болзуң-а, хеме суг ортузунун шалкын черинге тургаш, кайы-бир талазынче чайлып болур. Р кежирерде-ле 10-16 хой, өшкүнү хүлүп-р, Улуг-Хемниң өске талазынче кежирер-р хемени хүүрктери-биле, хол-биле эжи-п рааш, кежирер. Мартыстың ачазы суглар-мелерни боттары чазал ап турганнар. Час-эрге Бидилиг-Хем, Ортаа-Хемниң ара-тта-и демнежи алгаш, аът-шарызының ачы-биле чинге-тарааны тарып ап, ону өстүргеш, эң болур шаа-биле оң дүжүдүн ажаап ап-рааннар. Күскү дүжүдүн ажаап алгаш, ш-тап чири чинге-тараазын инек кежин-и даараан барбаларга ургаш, тускай уур-ларга шыгжаар ажилга Мартыс база-мелер-биле бир дөмей кирип турган. Ол-улустун тарылга шөлдерин суггары-и даг-дашты бичии-даа дегбээн, чалым-ның час арнын терек коопшпалары-биле-тирген, чогуу уунда черин хооргалаар-е саарыг-даа чок тайганың кылагар суу-и хевээр агып, тараа шөлдерин-даа, а-маганын-даа, аалдарны-даа сугат-би-дедиштир хандырып турганын көргөш, ни Мартыс магадаар турган. Төрөөн че-ниң хуулгаазын буга суу Мартыстың чаш-гаш элээди үелеринде салыш-сеткилинге-малчынып артып калган. Элээди үелериниң

дүлгээзининге алзып, сөөлүнде барып агроном болур изиг күзелин чалбырааштары оон-даа сомалаттыңан чадавас.

Мартыстың хар-назыны школа баар-чеде бээрже, оон ада-иези Чаа-Хөл шко-лазынча өөренири-биле чедирип каан. Мартыс Далай 1958 чылда ол школаның 7-ги класын дооскаш, Кызылдың көдээ ажил-агый техникумунун агрономия салбырынга өөренип кирип алган. Ук техникумунун үшкү ку-рузунга өөренип турда, ону шеригже кыйгырт-кан. Совет Армияга албан-хүлээлгезин Волга хемниң унунда Куйбышевке, (амгы Самара хоорайга) агаар шериглеринин кезээнге 3 чыл «тепкеш» келгеш, өөредилгезин улам-чылап, агроном болур күзелин чедип алган.

Күш-ажылчы баштайгы базымын 1965 чылда «Найрал» совхозтун Кара-Тал, Кызыл-Даг салбырларынга эгелээн. Ол үеде агроном кижиниң кылыр ажилдары кончуг хөй турган. Чазын чер чардырып турар үеде хөжүнүн шыгын чидирбес дээш черин дескилеп бастырап, кандыг сорттук үрезиниң каяа чаштырып, тарыырын күскү үеде кескен тарааның дүжүдүн хынал көөр дээш, ажилдар-ла хөй. Агроном кижиниң ажилы оон түннелдерин-биле илереттинер. Тараа үнүп келгенде, ол шөлдерге бок, чашпан-сиген-даа көзүлбес болур ужурлуг. Черден алыр бүгү-ле тараа культураларының дүжүктүр болуру эки белеткеп алган шөлүндөн, шынарын экижидип алган үрезинден хамааржыр. Кан-дыг-даа чылдарда эки дүжүттүң магадылалы сугда деп чүвени Мартыс Ховалыгович арга-дур-жулганындан эки өөренип, шингээдип алган. А кажан «Найрал» совхозка гидротех-никтеп, агрономнап ажилдап тургаш, Чаа-Хөлдүн буга сугларлыг тараа шөлдерин, Аймырлыгның, Терезиниң суггаттыг хову-шөлдерин, Ак-Хемниң агып бадып чыдар суун кончуг шын ажыглап, ол чер-лерден чыл бүрүде бедик дүжүттү ажаап ап чораан.

М.Х. Далай — Аймырлыгның, Терезиниң тараа тараан ховуларынга чаашкын-налдырып суггарар «ТНД-100» маркалыг көдүрер, базырар херекселдиг ДТ-75 тракторга аскаш, тускай буганы чал кылдыр кылган дамба-зынга чорудуп тургаш, тараа сугтарар механиз-торларны эңне баштай өөртөккөннерин бирээ-зи. Ындыг арга-биле чер сугтары республика-ның өске-даа черлеринге чаа-ла эгелеп турган үези турган.

Дүжүт ажаарыңа, тараа сөөртүп да-жыырыңа Чадаананың АТБ чериниң маши-наларын керээ езуугар «Найрал» совхоз-ка быжыгалап турган. Ынчалза-даа дүжүт эки үнген чылдарда ол мөөңнээн маши-налар безин дөмей-ле чедишпес турган. Ынчал дүжүт ажаап чадажып турда, үстүкү черлерниң айтышкыны езуугар «Найы-рал» совхозтун күскү дүжүдүн ажаажы-ры-биле 30-40 чаа машиналыг, шериг кух-нялыг, майгыннарлыг хоор сарыг хептиг шериглерин совхозтун аңгы-аңгы салбыр-ларынга ажилдаары-биле хувааган. Ол ше-риглериниң ачызында тараа ажаалдазы эрте доозулган. Чанарыңа белеткени берген «кырган солдаттары» Кызыл-Дагның, Ак-Туругун малчынарның кыштаанче көжү-рер, ыяш-дажын, сигенин сөөртүр, янзы-бүрү ажилын кылыры-биле база чорудуп турган. Олар ындыг ажилдарга күзелдин-биле киржиксээр, барыксаар турганнар. Оозу билдингир: малчынар ээдин, быш-

таан, тыва арагазын болгаш өске-даа чөмөр-ни берип, хүндүлээр. Чамдык солдаттар: «Тыва араганың градузу пиво ышкаш, 5-6 градус хире-дир. Боттарывыстың солдат кружка-ларывыска ижер бис» — дижиш, тургаш, машиназын үрей мунуп, бергедежип турган-нар база турган» — деп, Мартыс Ховалыг-ович сактып, каттырып чугаалап орду.

1970 чылдың чайынында М.Х.Далайты келдиргеш, «Күш-ажылдың хостуу» совхоз-тун төп салбыры Торгалыгың эргелекчи-лээри-биле чоруткан. Ол совхоз ынчан Торгалыг, Эйлиг-Хем, Чодураа, Хендерге болгаш Хөлчүк дээр салбырлары турган.

Торгалыг дээрже республиканың эң баштайгы тургустунган ажил-агыйларының, суурларының бирээзи. Суурнун үндезин тыва чурттакчылары-биле кады Казанцев-терниң, Половтарның, Чурутоларның улуг назылыглары, уруг-дарыы шупту арыг тыва-лап чугаалажыр турганнар. Торгалыгга кы-лаштап чорууга, суурнун бичин орус уруг-лары, оолдары тыва уруглар, оолдар-биле арыг тывалажып чугаалажыр.

Мартыс Ховалыговичиниң ажилдап эге-лээн совхозу мал болгаш чер ажил-агый-ның продуктуларын бүдүрер база ону күрү-неге садар талазы-биле канчаар-даа аажок бурунгаар базымны кылган. Совхозтун ажилының дүрген хөгжүүрүңе Мартыс Хо-валыговичиниң кириген үлүү база кончуг улуг болган. Торгалыгжылар ынчан Тыва-ның эң сайзыраңгай ажил-агыйларының санынче кирип, социалист чарыштар-ның мурнакчызы кылдыр санадып эгелээн. Партия комитетиниң секретары кылдыр соңгуткан Мартыс Ховалыгович-биле бир демниг кады ажилдап турган совхозтун ын-чангы интернационалчы удуртукчуларын ол улуг чоргаарал-биле сактып, оларның атта-рын адал олурду: «Торгалыг» совхозтун директору И.К. Байчоров — карачаев омак-сөөктүг, кол инженер В.Балханов — бурят, кол агроному В.Ф.Лобаченко — украин, ажил-агый эргелекчизи А.А.Микозьян — армян, кол зоотехник В.Топоев — хакас, техниканың айыыл-чок чоруунун инжене-ри А.Гумеров — чуваш, склад эргелекчизи Мария Френд — немец дээш, өске-даа. 16 аңгы нацияның төлээлери суурга чурттап-ажылдап турган.

Мартыс Ховалыгович «Күш-ажылдың хостуу» совхозтун партком секретары-га ажилдап тургаш, совхозтун аңгы-аң-гы адырларының удуртукчулары, бөдүүн ажилчылар, малчынар, саанчылар-би-ле ажил-агыйгы харылзаалары кончуг эки кылдыр тургузуп шыдаан. Оон ажил-дап турган совхозунун мал-маганының баш саны өзүп, оон продуктулуу бедээн, тараа, ногаа культураларының дүжүдү база элбээн.

СЭКП Тыва обкомунун организастыг килдизи Мартыс Ховалыговичиниң ажи-лынга чогадыкчы, чаарткычы арга-дур-жулганын эскерип кааш, партияның даал-газы-биле Эрзин кожунун «Чаа орук» колхозун, совхоз кылыптарга, аңаа дарга-лаары-биле чоруткан. Оон мурунда ол колхозту миллион акша орулгалыг ажил-агый кылдыр даргалаан В.Т. Хеймер-оолду республика хемчээлдиг улуг эрге-дужалче чорудуп турда, ону солуп, ажилдаар дээш чеде бергени ол. Владимир Туматович Хей-мер-оол сөөлүнде барып, СЭКП Тыва об-комунун көдээ ажил-агый талазы-биле секретары, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы эр-ге-дужалдарга ажилдаан.

«Чаа орук» совхоз мал ажил-агыйлыг турган. Ол совхозка боттук дузаны, арга-сүмезин берип чораан даргалары: СЭКП райкомунун бирги секретары А.Ч. Монгуш, райкууском даргазы Н.Б. Тиртык-Кара, районнун көдээ ажил-агый эргелелиниң даргазы Н.К. Бегзи олар.

«Чаа орук» совхозтун шээр малы-ның баш саны ынчан 49 муң, чылгы мал 500 ажыг, теке биле инек малы 300-350 баш турган. Специалист кадрларның кызы-мак ажилының түннелинде, совхоз 1976-80 чылдарда малдан алыр продукцияны бүдүрериниң-даа, садарының-даа планна-рын ажыр күөседип турган. Ол үеде совхоз төрүүр 100 хойдан 80-85 хураганнарны алырга кожун деңнелинге куду көргүзүг деп турган. Моон алгаш көөрге, мал ажил-агыйы ук кожунга бедик деңнелге турганы илден.

Мартыс Ховалыговичиниң «Чаа орукка» директорлап турган үезинде кончуг берге чылдар база турган. Оон тодаргай чижээ-нге агаар-бойдустун дараазында «килең-нээшкенин» кирип болур. 1997 чылдың чайынында совхозтун малчынарның чай-лагларынга ойт-сиген кончуг эки үнүп, мал-маган семирп турда, август айда агаарның температурасы 43-45 градус чедир изип, чүгө 2 неделя изээниң соонда, чаыс чаг-баанындан малчынарның күскү, кышкы одарларының хову сигени агарып, када берген. Сиген мал дуюнга сыйлып, хат уу-биле чуглуп турар аларган. Оон уламындан малды кыш ажыраы бергедээн. Совхозтун директору Мартыс Ховалыгович, специалисте-ри, ажилчылары ол берге үеде Ак-Чыраадан, Убса-Нурдан хыргыгыш кезип, хемчег алыр-га-даа, оон хоолулуг байдалы куду болган. Ынчал бергедежи бергеш, Мартыс Ховалыг-ович райком партияның бирги секретары А.Ч.Монгушка дыңнадып, республиканың көдээ ажил-агый адырын харылап турар даргаларга кирип тургаш база бир арга-зын тыпкан. Совхозтун хоюнун хөй кезин Кызыл кожунун Көк-Тейниң хөмүр-даш шахтазының чоогунга эккеп кыштадыр ду-гайында СЭКП Тыва обкомунун бирги се-кретары Г.Ч.Ширшинге дыңнадырга, совхоз директорунун ол саналын деткип, Кызыл-дың улуг-улуг албан-чөлдөрүнүн удуртук-чуларыга түр үениң кышкы кажаларын туттурар, шөфке алыр даалга, айтышкы-нарны берген. Ол черге 10 муң ажыг ху-раганнарны совхозтун өглүг малчынарның кадартып, ол черниң ойт-сигенин кажан-дан бээр мал чивээн, баспаан, чүм ойттук ховуга чаңгыс-даа мал чидирг чокка кыш-тадып алган чери база бар. Мартыс Хо-валыговичиниң ажил-агыйы канчаар углап-баштаарының талазы-биле байлак дуржул-газының мөөңнелип, чыдынып келгениниң бир херечизи ол болган.

Ажил-амыдыралының аайы-биле Мартыс Ховалыгович Далай 1980 чылда төрөөн чери Чаа-Хөлгө келгеш, «Найрал» совхозтун үр чылдарда салбыры турган Кызыл-Дагны аңгы совхоз кылдыр эде ор-ганизаастаан. Чаа тургустунган «Ак-Хем» совхозтун удуртукчузунга тываларның ыяк, чиге сөглээн домаанда дег «Көрбээн чүвени чок, көдүрбээн хөңзү чок», көдээ ажил-агый талазы-биле бедик арга-дур-жулгалыг Мартыс Ховалыгович Далайга чаа тургустунган ажил-агыйны углап-баш-таар ажилды дааскан.

Үе-шагның аайы-биле хөгжүп орган ССРЭ, ону удуртуп чораан партия дүшкен соонда, бүгү чуртта чаа эде тургустунууш-кун эгелээн. Мартыс Ховалыгович Тывага арат ажил-агый сайзырадыр эге чадааның үезинде Чаа-Хөл кожунун арат, тараа-чын ажил-агыйын тургузуп, оон чөвүлелин даргалап эгелээн. Арат ажил-агыйынче кирер дээн улуска черни берип, оон доку-ментилерин кылып, чер картанын тургузуп берип, банкыдан чээли алырыңа дузала-жып турган.

Далай өөнүн ишти Шожутпаа Сүрүн-ооловна-биле «Бидилиг» деп арат ажил-агыйын тургузуп алганнар. Оон соонда 1995 чылга чедир Чаа-Хөл кожунун чер комитетиниң специализи бооп ажилдап чорааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген.

Төрөөн Тывазынга төлөтпиги-биле ажил-дап чораан Мартыс Ховалыгович Далай В.И.Ленинниң төрүттүнгениндан бээр 100 чыл оюн таварыштыр «Шылгааргай күш-ажыл дээш» деп медаль, «Хүндүлелдин Демдээ» орден-биле шаңнаткан. А чоокта чаа Россия биле Тываның демнежилгези-ниң 100 чыл оюнда юбилейлиг медаль-би-ле база шаңнаткан.

Мартыс Ховалыгович Далай 2015 чылдың февральдың эгезинде 75 харлаар. Ол өөнүн ишти Шожутпаа Сүрүн-ооловна-биле өг-бүлө тудуп, кады чурттаанындан бээр 50 чыл болган оюн база бо үнүп ораар Хой чылында демдеглээрлер. Олар ийи уругну, бир оолду төрөөн Тывазының төлөтпиги кижилери кылдыр кижизидип өстүр-геш, амыдыралдың ак оруунче оларын углап-баштап кааннар.

Ажил-агыйының, амыдырал-чуртталга-зының кандыг-даа үелеринде уругларынга деткимче, дузанын көргүзүп, оларның ажи-төлүн азыражып чоруурлар. Далайтарның уйнуктары 9 кижиле. Оларның саны ам-даа немежир.

Владимир ЧАДАМБА.

ЧУРУКТА: М.Х.Далай.

БАШТАЙГЫ СОЛУН

«Шын» солунуң баштайгы номчукчуларының бирээзи, республика типографиязынга ону парлаарынга киржип турган өрүкчү, соонда барып, «Шынның» чогаадыкчы ажилдакчызы, харысалгалыг секретары, редактору турган чогаалчы Байкара Дамчаевич Хөвөңмей — Тываның улуг солунунуң төөгүзүн эки билир чораан кижилерниң бирээзи. Ооң «Шынның» төрүттүнгениниң дугайында чүүлүн сонуграттымыс.

1925 чыл. Ынчаарда тыва-ларның боттарының солуну-даа, ному-даа, оон туржук, боттарының дылынга үжүк-бижин-даа чок турган. Аныяк Тыва Арат Республиканың бүгү албан черлери албанның бижик черектерин моол бижик-биле моол дылга чорудуп турган-на болгай.

Ынчалза-даа Улуг Октябрьның салдарындан өөскээн Тываның улустуң революциязы-биле хосталган чурттуң, ооң арат чонунуң амыдыралы Тываның араттың революстуг намының Төп Комитеди Тываның солунун үндүреринге дузаламчы көргүзөр дугайында дилегни Тывага чурттал турган орус чонунуң «Красный пахарь» солунунуң редакциязынга кириген.

Ол солунуң редакциязының ажилдакчылары болдунар-ла аргаларны хереглеп тургаш, Тываның эң баштайгы солунун моол дылга парлап үндүреринге дузалашкан. Солунуң баштайгы үндүрүлгези 1925 чылдың август 31-де «Эрге-шөлээ тыпкан Тыва» деп ат-биле парлаттынып үнген. Солунуң эге адының чанында мынча деп бижээн: «Таңды-Тываның Арат намының Төп Комитеди Тываның хөй араттарының баштайгы солунун үндезилеп тургусту» — (Моол дылдан очулга). Амгы «Шын» солунуң баштайгы үндүрүлгези ыңдыг ат-биле үнгени ол-дур.

Солунуң ол баштайгы номерин канчаар, канчал үндүргениниң дугайын ынчаарда «Кызыл тараачын» солунуң ажилдакчызы турган Ф. Пудалов Москваның «Красная печать» деп журналынга «Таңды-Тывада баштайгы национал солун» деп эге-биле бижээн. Үжүк-бижин чок улустуң дылынга солун үндүрери канчаа-даа болдунмас турган. Ынчалза-даа «Красный пахарь» солун аңаа доктаавайн, баштай бодунуң арыннарынга чамдык бичии чүүлдерни орус үжүк-биле тыва дылга парлап үндүрүп, шенелде кылган. Болдунуп болур турган.

Ынчалза-даа солунуң тыва дылга эвес, а моол бижик-биле моол дылга үндүрген дугайы үстүнде чугаалаттыган. Ону типография үжүү-биле эвес, а хол-биле бижээш, литограф дажынга шилчидип, оон көвүдөдип парлаан. Солунуң материалдарын литограф аргазы-биле парлаарынга таарыштыр саазынга бижиринге албан черлериниң шыырак бижир кижилерин мобилизастап алган дээрзин Ф. Пудалов бодунуң чүүлүнде бижип турар.

Бир эвес орус солун — «Красный пахарь» солунуң ажилдакчылары оралдашпаан болза, Тываның бодунуң солунуң баштайгы номерлериниң ынчаарда парлаттынып үнери берге, харындаа болдунмас турган.

Тыва Чазактың Москвадан чагыдып алган моол бижиктиң типограф үжүктери чедип келгенде, тыва өрүкчүлери база орус солунуң типографиязының өрүкчүлери өөрөткен. Олар солунуң материалдарын моол дылга тыва өрүкчүлерге өрүдүп алгаш, ону солунуң арыннары

кылдар чыскаарын баштай боттары кылып берип турганнар.

Баштайгы чылдарда ийи солунуң типографиялары ийи аңгы турган. 1929 чылда ийи типографияны каттыштырган.

Маңнай-Байыр Ховалыг — 1931-1932 чылдарда «Шынның» эң-не баштайгы редактору (солунуң эрегей эргелекчизи).

1930 чылдың чайынында мен типографияга өөреникчилеп киреримде, типография ынчаарда амгы Культура министерствозунуң бажыңыга турган. Бистиң өрүр салбырывыстың турган чери ам министрниң кабинетинде ол чүве.

Ынчаарда типографияның ажилчынарының составы езулук интернационалчы турган. Тыва өрүкчүлөр, бистерни хевилелдин техниказынга өөредип турган орус эштер Скомороков, Петров, Луканин болгаш оон-даа өскелер. Бистерге хелемечи бооп үргүлчү дузалажыр угбавыс, парлакчы, хакас Татьяна Спирина чүве. Улан-Батордан чаладып келген өрүкчү эживис база бар. Ынчаарда парлаар машиналарны хол-биле долгаар турда, ону долгаар ажилчынар дөрт кижин — ийи кыдат, бир орус, бир көрей ажилчын.

«Шын» солунуң редакторундан аңгыда кол ажилдакчызы Гомбоин деп бурят эш бар. Солунуң материалдарын ол белеткээр, корректорлаар болгаш өске-даа ажилдарын кылып турган. Хөй улустарның төлээлекчилеринден тургустунган езулук-ла найыралдыг, бот-боттарынга дузалажыр, сырый каттышкан коллектив турган. Найыралдын, бот-боттарынга дузалажыр чоруктуң ужур-дузанын мен эң-не баштай ол коллективтиң кежигүнү бооп, аңаа ажилдап тургаш, көрүп билген мен.

Орус өрүкчүлөр өрүлгениң нарын техниказын биске өөрөтпишаан, моол дылды билбес-даа болза, солуну биске чыскаап дузалажыр турган. Олар чүгле моол бижикти өрүп шыдаваз тур-

ган, чүге дизе моол дылды билбес кижиге ону өрүрү черле болдунмас. Тыва бижик чогааттына бергенде, орус эштер харын-даа тыва дылга өрүрү апарганнар — тыва бижик моол үжүк дег тудуштурар демдектерлиг эвес, а аңгы-аңгы үжүктөрлиг.

Ынчаарда «Шын» солун ийи дылга үнүп эгелээн — тыва болгаш моол дылдарга. Тыва дылга үндүрер материалдарны белеткээр болгаш ону номчуп корректорлаарын бистиң башкымыс

те, орус солунда эштеривиске дузалажыр чүвевис база бар. Ынчаарда ол солунга тыва чонун амыдыралындан материалдар ховар келир, оларга ыңдыг материалдарны: бодувустуң очулдурукчууска очулдуруп-даа бээр, азы утказын чугаалап бээривиске боттары орустап бижип-даа алыр турган.

Нарын, берге очулгалар бола таваржыр. Ындыг үелерде үргүлчү орус солунуң ажилдакчыларынга барып, сөстөрүн бол-

митединиң биске көргүскен иделгин ажилга бадыткап, көргүзүшүдээр турган бис.

Орус эштерниң дузаламчы деткимчезинге идегээш, дын нарын, берге чүүлдерни-даа сгирип алыр турган бис. Мында бир таварылганы ам сактыр-ды мен. К.Маркстың мөчөөн хуну таварыштыр үнер солунга үндүрер дээш, К.Маркстың хөөрүңү Ф.Энгельстиң чугаазын очулдуруп алган бис. Ол дээрге дыка берге очулга болган, чамдык эште шыдаттынмас берге-дир дээш, соксаар-дыр деп-даа турган чүве. Ынчалза-даа Пальмбах башкын чалап алгаш, ол очулганы редакторлаткаш, солунга үндүрүп ашыдаан бис. Ол башкымыс эве болза, ону күөсөдип алыры болдунмас турган ийик. Ынчанга бистиң улуг-даа, бичии-даа бүгүле ажилымыска чажам дивейн асеткилдин-биле дузалажып турга А.Пальмбах башкымыс кажандаа утпайн, ону өөрүп четтириш кин-биле кезээде сактып чоруу бис.

Ынчаарда «Шын» солун редакторлап турумда, «Вперед» солунуң редакторунга В.Тане совет элчин черинге ажилдавышаан, дакпырлап турган. Ол болза Г. Дмитриев биле кады Германияга судтадып турган кижин болгай Мен үргүлчү-ле оон-биле сүмележир турган мен. Ылаңгыя Октябрь байырлары ышкаш чугулу хуннерниң номерин планнаарда аңаа чеде бергеш, ол солунуң планы-биле таныжар турдум. Эш Танев бодунуң планын хоолгаллап алырын сүмелевейн, солун бүрүзү боду тускай арынныг болур ужур-луг дээш, бистиң солуну кандыг арынныг, утка-шынарлыг кылдыр үндүрерин сүмелеп бээр турган. Шынап-ла, ол эштиң сүмезин езугаар кылып алырымыска, солунуvus багай эвес кылдыр үнүп турган.

Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде орус солунуң ажилдакчылары В.Ананьин болгаш М.Пахомов олар-биле кады ажилдап, олар-биле үргүлчү сүмележип, оларның дузаламчызынга даянып турган бис. Ынчангаш солун, парламга шугумунга ажилдап турган үемде үргүлчү-ле орус эштерниң дузаламчызынга даянып, оларның дуржулганын ажыглап, сүмезин дыңнап келген бис. Ол бүгү партияның солун ажилдакчыларынга дааскан хүлээлгезин күөсөдиринге кол чүүл бооп турган деп ам шуут чугаалап болур.

Ам бистиң солун парламгавыс Совет Эвилелиниң дузаламчызының, бузулбас улуг найыралының ачызында канчаар-даа аажок сайзырап хөгжээн. Бистиң парламгавыс ам совет парламгавы чарылбас кезээ, оон бир отряды болуп турар. Улустарның улуг найыралының байырлары — Совет Эвилелиниң тургустунганының 50 чыл оюнга белеткелдин хуннеринде Тываның солун ажилдакчыларынга совет улустарның төлээлекчилериниң дузаламчызын сактырга, дыка-ла өөрүнчүг-дүр.

Бистиң Тываның бүгү-ле эки чагай чүве, улуг-биче ажил-үлүе бүрүзү улустарның улуг найыралының ачызындан боттанып келген, боттанып турар, моон ыңай улам делгереңгейи-биле бистиң ажил-херектеривиске илерээр.

Байкара ХӨВӨҢМЕЙ.
«Шын», 1972 чылдың июль 22.

САГЫШ ЧОВАНГЫР САЙГАРЛЫКЧЫ

Мергежилин, мергежи

Школага сөөлгү кичээлин төнөрүн четтикпейн манап орган Вера коңга кынгырт дээр, амыраш-ла дээр. Дыш-танылга келген. «Каникулдар, ура-а!» деп иштинде алгырып, амырап, кыштаг-да малчын ада-иезинин аалынче дүргөн чедер дээр сагыш-сеткили амырал чок дааштыра берген. Башкызынын улдуң-данын кандыг демдектерлиг бол-данын дугайында дыңнадын безин ол шоолуг-ла херекке албаан, чүге дизе оң демдектери эки дээрзин билир.

Вера школачы уруг турар үеде малчын-чедер чедери ындыг-ла берге эвес турган. Кожуун, сумудан дарга-бошкалар, эмчи-лер бо-ла малчын аалдарны эргий кезири. Ылангыя каникулдарда кайы-бир аалче азы брндаже үнүүшкүн кылыр апарган болза, школа-биле ыяп харылзажырлар. Чедер аалынчы өөреникчи ажы-төлү чанган бе азы чанар бе дээрзин тодарадып, аргалыг-ла болза, машина-техниказынга «ушкарпы» алырын бодаар. Вера чеже катап аалынга сургакчылар машиназы-биле четпез дээр. Чамдыкта суг сөөртүр машиналарга-даа олуттар, чолаачылар малчыннарның уругларын дыка эки таныыр, билир. Чанык-сааш, ырак-узак дивейн, аалдарынче чадаг базалтар оолдар, уруглар кайы хөй турган. Ынчангаш чолаачылар школачыларның каникулдары эгелей берген үеде орук ара ха-рын-даа дилегзинип, көрзүнүп халдыр кве.

Өскөн-төрзүн Чаа-Суурунга сески класс-ка чедир өөренигеш, Вера 9-10 классы Тор-галыг ортумак школазынга өөрениген. Дыш-танылгаларында аалынга келгеш, малчын ада-иезинге дузалажып, чаа төртүтүнгөн ху-раганнар ытчып, чамдыктарын эмискиптеп эргенеп, кежээлеп турда, каш хонук карак чыгар дээр дег, эрте берген боор. Аздын муңкаш, арыг агаарга хой кадарып чо-рууга, сагыш-чүрекке тааланчыг, чоргаа-рачыг. Хүнүн-даңнын амыр-дыш чок ада-иезинге каш хонукта-даа бол дузанын ол анчаар көргүзүп, ынчаар оларынга час-сип алгаш, катап-ла школазынче өөренип чоруттар турган. Малчын ада-иези Кызыл-оол Сендижикович биле Күске Байыров-на урунга эки өөренирин чагып, акша-көпөз, аш-чемин барба-сава долдур курлавырлааш, ашкарар. Уруу оларынчы чагып-сүмезин дыңнап, эки өөренип, хөй-ниги ажилдарыга идепкейлиг кижип,

В.К.Түлүш.

уран чүүл фестивалдарында чыда кагбас турган.

Торгалыг ортумак школазын 1970 чыл-да дооскаш, Вера Түлүш Кызылдың садыг училищезинче өөренип кирип алган. Ону доозуп турда, авазы Күске Байыровна Кыр-гыс аарааш чок апарган. Ынчалдыр сагыш-сеткили чиник, сергек, чоргаар кыс авазын чидиргеш, хенертен оожум-топтуг, бодам-чалыг, улуг кижип апарган.

«Торгалыг» совхозка хамааржып тур-ган өскөн-төрзүн Чаа-Суурунга кээп, хойжу бригадага дузалакчы малчынап, сакман-чылай берген. Бичизинден-не эки бирири кадарчынын чымыштыг ажил-ижи ажыг-шүжүгдөн ону алаактырган. Кады-Бажы хойжу бригаданың чедириники аныяк кысты улам чалгынналдырган, шынал-ла, ол ажил-ишче шымыгып эгелзэн. Чүс төрүүр хойдан чүс ажыг хураганнарны камгалал ап турган Вера Түлүштү район Совединиң де-путатынга чону соңгуп алган. Хурал-суглаа, хөй-ниги ажилдары, анай-хураган ажаары дээр-ле, айлар, чылдар шуужуп эрткен бе-зин билдиртпес болган.

Алдай-оол Түлүш, «Ак-Чыраа» совхоз тургустунары билек, аңаа чолаачылар эгел-лзэн. Малчын аалдарны чылда каш ка-тап көжүрер, хойжу бригадаларны херек бүгү-ле чүүлдер-биле хандыраарыга чо-лаачыларның үлүг-хуузу улуг болбас ар-гажок. Найысылал Кызыл, кожуун төвү Хандагайтыдан-даа оранчок ырак Моолче безин чеже катап халдып четпез дээр.

Эрес-кежээ чолаачыны чону «аныяк-чалы» болгаш-ла, удуур уйгу-дыш сагынмас, мога-вас-шылаас чүве ынаан» джикип, магадап чугаалажыр турган.

Ажыл-иш чеже-даа чай чок болза, амы-дырал бодунуун кайын салыр ийик, чалыы чүректер ала-чайгаар тыпчы бээр, ынак-шылдың салгын-хадынга алзыптар. Вера биле Алдай-оол өг-бүле тудуп, кады чурттай бергенер. Өнүң ээзи чолаачылар, тракто-ристивишаан, а Вера столоваяга поварлап, склад эргелекчилеп, кассирлеп, санакчы бухгалтерлеп, дизе-ле, кылбаан ажылы-ла чок. Ынчалдыр «Ак-Чыраа» совхоз тургус-тунары билек ажилдап эгелзэн аныяктар үш ажы-төлдүг болгуже чедир ажилдаан-нар. Кайызынын-даа шаңнал-мактал бижик-тери эмгежок, чаңгыс чер-чурттугларынын улуг хүндүткелин-даа чаалап ап шыдааннар. Алдай-оол Санаажыкович Москвада Көдээ ажил-агы чедириникин дегелгезин барып көрүп, Шушенское, Волгоград дээр ышкаш улуг төгүлүг черлерге чедер аас-кежиктиг болган.

Чылдар өттүр тракторист, чолаачынын кадыг ажылы кижиниң кадыкшылынга аар салдар чедирери чугаажок, үр аараанынын соонда, 1999 чылда Алдай-оол Санаажык-ович чок болган. Үш ажы-төлү-биле арт-каш, Вера Кызыл-ооловна улам быжыг туттунуп, үе-шагын бергезинге чалынмай, оолдарын өскүсүрөтпейн өстүрүп, эртем-билиг чедирип алыр дээр, аргазын тып, боданын эгелзэн. 2008 чылда бухгалтер ажилындан үнгеш, хууда сайгарлыкчылар бодап алган.

Ажы-төлдүн келир үеи дээр, ие кижиниң сагыш-бодалынга амыр-дыш кайын кирер. Садыгжы мергежилинче эглип кээп, хууда садыг ажыдып алыр күзөл-бодалын ол боттандырган. Өвүр кожуунуң Сарыг-Хөл сумуунда кара чаңгыс-ла садыг бар. Ында аш-чем болгаш идик-хеп аймаан Вера Кызыл-ооловна садып турар. Суур чону ону аажок хүндүлээр. Боттарынга, ажы-төлүгө чүү хергил, Вера Кызыл-ооловнага кээп чагып каарга, найысылал Кызылдан, Красноярск, Новосибирскиден, оон эртсе, Моолдан барааннап чорааш, чонунуң чагыын ол ыяп-ла күүседип кээр. Суурнуң бүгү чурттакчыларынын ишти-хыр-ны, идик-хепи дээр сагыжы аарып чоруур ава-дыр ийин.

Вера Кызыл-ооловна үш оолдуг. Ке-жик-Чыргал Түлүш Кызылда ТКУ-нуң күш-культура факультетин дооскан. Алим, адазынын изин изеп, чолаачылар турар, авазынын идегелдиг дузалакчы. Ол Че-чен дайынын кижикчи, 1999-2000 чылдарда Грозныйга шериг хүлээлгезин эрттирген. Айдыс педколледжини, оон соонда ТКУ-нуң күш-культура факульте-тин дооскан, ам школада башкылар турар. Алышкылар чаңгыс чер-чурттугларынын хүндүткелин чаалап алган, ада-иезиниң адын төлөтпө-биле эдилеп, өскөлөргө эки үлгөр болуп чоруур өөрүнчүг.

Ак-Чыраага кандыг-даа хемчеглер болуп эртерге, Вера Кызыл-ооловна деткип, ор-ганизакчыларга дузалажып, акша-төгерик болгаш өртөктиг белектерни тыпсырынга улуг үлүүн кириштирип чоруур. Ылангыя спортчу маргылдааларны, организастаа-рынга, деткиринге дыка ынак, чүге дизе оон оолдары оларнын эгелекчилери, идеп-кейлиг кижикчилери, суурнуң тулган дээр спортчулары-ла болгай. Уран чүүл фести-валдары, конкурстары, янзы-бүрү байыр-лалдар дуржулгалыг сайгарлыкчынын кижилгези чокка эртер эвес. Вера Кызыл-ооловна боду база ырлаарыга ынак, Ти-лелгениң 65 чылынга тураскаткан «Тиел-лениң салкыды!», «Тыва — бистиң өргөзвиз» республика чергелиг мөөрейлерге кижип, чаңгыс чер-чурттуглары-биле сценаже үнүп, ырлажып, шаңнал-макталдыг черлерни ээлеп ал келгенер. Оон аңгыда В.К.Түлүш соңгудла комиссиязынын секретары хүндү-лүг хүлээлгезин каш-каш чылдар өттүр ак сеткилдиг-биле күүседип чоруур.

Бо хүннерде Вера Кызыл-ооловна чаң-гыс чер-чурттуглары-биле Шагаа байыр-лалын эки эрттирер дээр улуг белеткел ажылын чорудуп турар. Ол талазы-биле арга-дуржулгазы бар. Чылдың-на Шагааны ак-чыраажылар Амдайынга байырлап эрт-тирип чаңчыккан. Тыва езу-чаңчыл езугаар байырлап, өгбелеривистин ойнап чорааны оюннарындан эгелзеш, янзы-бүрү спортчу маргылдааларны Шагаада организастап эрттирерлер. Ынчангаш тилекчилерни шаңнал-мактаар солун, чараш суй белектер херек болганда, Вера Кызыл-ооловнаның мурнунда ажилдар, сорулгалар улуг.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Уругларның эрге-ажынын камгалалы

ЭРГИ-БАРЛЫККА ӨЛҮРҮҮШКҮН — ЧАҢГЫС ОЛ ЭВЕС

Барыин-Хемчик кожуунда эрги-Барлык суурнуң чурттак-чы 32 харлыг Оттук Монгуш ээрзи бодунуң-на төрүп кааны болгаш 3 харлыг уругларын аржы-дерзини-биле өлүрүп ааш, арыгга барып боду моңу өргени республиканың чону-лук кылык-киленин доюлдур-ан. Оон кадында бо амытан оон мурнунда 2013 чылда аа кижип өлүргөш, кандыг-ла өлүрүп эвес чылдагааннар-ка шенелдеге шииттиргени эрге-хоойлу органнынын кылынга чоннуң таарзын-аан хөөнүн көдүргөн. Өлүрүк-көм-херек дээр Оттук Мон-гуштун чүге чиник шииткеге аарышканын, оон уржукта-ын чогуур органнын Тываның аштыны Шолбан Кара-оолдун эгелдези-биле сайгарып эге-рей берген.

Чонун кылык-киленин доюл-дурттар херек чүгө Оттук Мон-гуштун үүлгеткен дерзин өлүрүк-херээ эвес-ле болгай. Чаш уруг-дарыгы (төрзүн адалары экин) күштөп-күчүлээр, оларнын кы-тынынга чедер кем-херектер адаларнын аразында сөөлгү үе-дыка көвүдзөн. Оларнын дуга-нында эрге-хоойлу органнынын

дыңнадыларын солун-сеткүүл-дерден, радио-телевидениеден, интернеттен номчувайн, дыңна-вайн, кулактарывыс кумнап, ка-рактарывыс халтап алган бис бе? Олар кижилерге кичээндире, са-гындырыг болбазы ол бе?

Россия Федерациязынын Исте-лге комитетинин, Иштики херек-тер яамызынын Тыва Республика талазы-биле истелге органны-нын Интернетте арыннарынче ба-кылап, бистиң республикада би-чии уруг-дарыгга хамаарыштыр улуг кижилерин үүлгеткен херек-териниң дугайында медээлерни номчуп көрүңер.

Чөөн-Хемчик кожуунуң Баян-Тала суурунун 36 харлыг чурттак-чызы Айдыс Монгуш 2012 чылдың сентябрь 23-те кадайы-биле кады арагалал тургаш, оон-биле чокшуп үнгөн. Ада-иезиниң дааш-шимээ-нинден 2 харлыг уруу ыглап туруп бээр, ачазы уруун эттеп эгелзэн. Уруунуң ыглаары соксавас боорга, 4 харлыг угбазы көрүп турда-ла, бичии уруун каш катап бижектеп өлүрүп каан. Бодунуң-на чырык черге бодарадып кааны төлүнүн амы-тынын чидиг бижек-биле үс-кени дээр, 15 чылга хосталгазын казытырып ол шииттирген.

2012 чылдың декабрь 18-те Өвүр кожуунуң чурттакчызы ара-

галап турда, дүнекиниң 23 шак үе-зинде 11 айлыг уруу ыглап, ону удутпас алаарга, ачазы ону хүү-рек-биле соккулап өлүргөш, ба-жынынын подвалынга хөөп каап-кан. Кызыл чораан кадайы чанып кээр, чаш уруун өске кожуунда төрелдеринде апарып каан мен деп мегелзэн.

Мындыг коргунчуг кем-хе-ректер, чаш уруг-дарыгны ада-иези өлүрер чоруктар чүге мын-чага чедир эрге-хоойлу болгаш суд органнынын ажил-херээ бооп артып, чонунуң карак-кулаан-га четпейн, «Эрги-Барлык херээ» ышкаш каракка кум, кулакка уюк болбааны? Чамдык кижилер (эң ылангыя корум-чурум дээр ха-рысчалгалыг дарга-бошкалар) ону чарлаары албан эвес, чок кылыр дээр ажилдаар херек деп чугаа-лаары чугаажок. Ол чөп болбайн аан. Оларнын ажылы чоп шоолуг түнел чогул?

Мындыг чүүл суг болза кижиге мырыңай элдептиг ышкаш кылдыр сагындырып келгилээр. Тайга-сын ажилдыр талыгыр Мөңгүн-Тайганың чурттакчызы Кызылга келгеш, үш дүн ортузунда безин кайда арага чажырып садып ту-рарын дораан билип алган боор-дур. А арага чажырып садар чо-рук-биле демисежир органнынын

ажылдакчылары билбес. Суурлар-да участок шагдаалары, суму ча-гырыкчылары «адрестерни» бил-бэзченеп чоруп турары база-ла чажыт эвес. Арагалаар чорук хамык-ла бактын бажы дээрзи билдингир-ле болгай. Бо чүнү көргүзүп турары? Чер-черлерде эрге-чагырга черлериниң ажылы-нын кошкаан.

Арага садар чорук-биле деми-селге шалтараазыннар күрүнениң хоойлу-дүрүмүнде чедир ажил-дал кылдынмаан чүүлдерде деп шагдаалар чугаалап турар. Ында чөп-ле чүүл бар. Чижээлээр, ба-гай шынарлыг араганы азы «Боя-рышник» деп суук чүүлду садып турар бажынарже шагдаалар ол-ла дораан кирер эргези чок: чо-гуур органнын чөпшээрелдер херек. Оон уржуунда шалыкын ажилдаар аргажок.

«Оваарымча чок» ада-иелер-ниң чаш уруг-дарынын амы-ты-нынга чедер таварылгалары кайы хөй. Ындыг кем-херектерни база-ла эзирек адалар, авалар үүлге-диң каан боор. Чадаана хоорай-ның чурттакчызы 23 харлыг ава 2012 чылдың ноябрь 24-те арага-лап тургаш, тендирээр, 1 айлыг оглун оскунупкан. Оглун оскунган дугайында аныяк ие эмчилерден чажырган уржуунда олар оолга

чогуур эмчи дузанын чедирер арга чок болган, бичии оол амы-тынын-дан чарылган.

Хандагайты суурнуң чурттак-чызы С.Ооржак 2013 чылдың май 28-те кады арагалал турган эштериниң 2 айлыг уруун билбес эзирек көдүрүп алгаш чорааш, үш катап черге оскунганынын түңе-линде чаш уруг ол-ла хүн чок бол-ган. Ооржак дээрзи «оваарымча чогу»-биле бичии уругунуң ка-дынга өлүмнүг айылдыг «кем-дээржин» чедиргени дээр, 10 ай дургузунда эдип чазаар ажилдар кылырынга шииттирген.

Улуг кижилериниң (эң ылангыя ада-иелериниң) бичии, харын-даа мырыңай ылым чаш ажы-төлүн өштүү-биле-даа, «оваарымча» чогу-биле-даа өлүрүп-чидирип турарынын чижектерин истелге органнынын дыңнадыларын-дан моон-даа хөйү-биле санап болур. Эрги-Барлыкка өлүрүш-күн — чаңгыс ол эвес. Бо кем-херектерин болуп турар чылда-гааны арагалаарынын уржуу деп шүптү билир бис. Ону болдурба-зынын аргалары, хемчеглери база билдингир. Олар чүге дээр чогул?

Арга-дуржулгалыг башкылар-нын, хөй-ниги ажилдакчыла-рынын чугаазы-биле алырга, ко-жууннарда болгаш сумуларда чон аразында ажилды демниг кылдыр организастап шыдаайн турарын-да.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

Тываның күрүне университетинин эде белеткелдин болгаш билиг бедидеринин факультеди хүлээп алышкынын уламчылап турар:

*Профессионал эде белеткелдин дугайында дипломну тывыспышаан, дараазында программа езугаар бир чыл хуусаалыг эде белеткелди чорудуп турар:

1. Хоорай ажил-агыгый болгаш тудуг;
2. Немелде өөредилгениң педагогиказы;
3. Школа назы четпээн тускай өөредилге;
4. Даштыкы дыл (англи);
5. Эге өөредилгеде коррекциялыг педагогика;
6. Бүдүрүлгениң технологиязы болгаш көдээ ажил-агыгый продукциязын болбаазырадыры;
7. Информастыг технология;
8. Социал педагогика.

* Мергежил бидикенин дугайында шынзылганы тывыспышаан, мергежил бедидеринин кыска хуусаалыг курстары:

1. Бүгү эртемнерге ЕГЭ дужаарына белеткел;
2. ЕГЭ хынаар эксперттерни белеткээр;
3. Робот техниказынын талазы-биле школага бөлгүм органиастаар башкыларны белеткээр;
4. Шыдыраа талазы-биле школага бөлгүм органиастаар башкыларны белеткээр;
5. Мергежил шилип алырына болгаш мергежил өөредилгезинге школачыларнын белен чоруун хевирлээр;
6. Кадыкшылга ажыктыг болгаш кадыкшыл дадыктырар өөредилгениң технологиязы;
7. Кадыкшылдың психологиязы: амыдыралдың кадык хевирин тургузарынын болгаш хоралыг чаңчылдарны болдурбазынын дээштиг технологиязы;
8. Эжиндиришкын талазы-биле инструктор;
9. Бюджет албан черлеринин негелде-херегелде-

ринге бараан садып алырынын, ажилдар кылырынын, ачы-дуза бедидеринин талазы-биле керээ системазы: эрге-хоойлу башкарылгазы (44-ФХ);

10. Күрүне болгаш муниципалдыг эргелеп-башкарылга;
11. Көдээ ажил-агыгый көрдүнген черлеринин ажыггалын экижидеринин оруктары;
12. Компьютер бижимели;
13. Күш-ажыл камгалалы;
14. Долгандыр турар хүрээлелди камгалаары болгаш экологиянын айыл чок чоруу;
15. Хоралыг артыңчылар-биле ажил;
16. 1С: Бухгалтерия;
17. Эмнелге болгаш кадыкшылга массажи;
18. Эгелеп чоруурларга көрей, кыдат, моол, япон болгаш англи дылдар.

Өөредилге төлевирлиг, ортумак болгаш дээди эртемниг кижилер өөренир.

Эргежок чугула документилер:

1. Паспортуң хоолгазы;
 2. Эртем-билинин дугайында дипломуң хоолгазы;
 3. 3x4 хемчээлди 4 фото-чурук;
 4. Өгленишкенин дугайында херечилели (фамилиязын өскерткенде).
- Документилерни дараазында адреске хүлээп ап турар: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 5. ФППК. Телефон: 8(39422) 2-21-72.
- Өөредилге ажил-чорудулгазын боттандырар эргениң лицензиязынын сериязы ААА №001710. 2011 ч.07.21-де бүрүткээн дугаары 1641.

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию Пий-Хемского кожууна поступило заявление от гражданина РФ **Кыргыс Марии Курзетовны** о предоставлении земельного участка из категории земель населенных пунктов в аренду, сроком на 5 (пять) лет, расположенного по адресу: Республика Тыва, Пий-Хемский район, с. Хадын, ул. Таежная, б/н, с общей площадью — 1 000 кв. м., (Площадь ориентировочная, уточняется по материалам межевания), разрешенное использование для индивидуального жилищного строительства.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации отделом земельных, имущественных отношений и архитектуры администрации Пий-Хемского кожууна принимаются письменные заявления по данному извещению.

Начальник отдела земельных, имущественных отношений и архитектуры **Б.В. КУЖУГЕТ.**

В администрацию Каа-Хемского района поступило заявление от гр. **Кинсан Ларисы Тежендыевны** о предоставлении земельного участка на праве аренды из земель сельскохозяйственного назначения, с общей площадью 1000000 кв.м. (площадь ориентировочная, уточняется по материалам межевания), расположенного по адресу (имеющего адресные ориентиры): Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Ильинка, местечко Шивилиг, с разрешенным использованием для сельскохозяйственного использования.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Каа-Хемского района принимает письменные заявления по данному заявлению.

Управляющая делами администрации района **А.Г. КУУЛАР.**

Титов кудумчузу 5-тен Московская 24-че «Мебель» садып кече берген.

Чымчак болгаш корпустуг мебель аймаа, ассортиментизи делгем. Абаканның өртээ-биле. ОТП, Альфа-банклар таварыштыр КРЕДИТтеп болур. Бүдүрүкчүлери: Красноярск, Абакан, Хоорайга халас чедирип бээр.

Тел: 8-923-543-3244.

Телевирлиг үндезинге парлаан.

В администрацию Пий-Хемского района поступило заявление от гражданина РФ **Ооржак Арат Сергеевича** о предоставлении земельного участка из категории земель населенных пунктов в аренду, сроком на 5 (пять) лет, расположенного по адресу: Республика Тыва, Пий-Хемский район, с. Суш, ул. Октябрьская, д.97, с общей площадью 1000 кв.м. (площадь ориентировочная, уточняется по материалам межевания), разрешенное использование - для индивидуального жилищного строительства.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации отделом земельных, имущественных отношений и архитектуры администрации Пий-Хемского кожууна принимаются письменные заявления по данному извещению.

Начальник отдела земельных, имущественных отношений и архитектуры **Кужугет Б. В.**

В администрацию Пий-Хемского кожууна поступило заявление от **Ооржак Арат Сергеевича** о предоставлении в аренду, сроком на 5 (пять) лет земельного участка из категории земель населенных пунктов, расположенного по адресу: Республика Тыва, Пий-Хемский район, ул. Октябрьская (здание телатника бывшего совхоза «Бий-Хем»), с общей площадью - 4500 кв.м., (площадь ориентировочная, уточняется по материалам межевания), разрешенное использование - для ведения крестьянского (фермерского) хозяйства.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации отделом земельных, имущественных отношений и архитектуры администрации Пий-Хемского кожууна принимаются письменные заявления по данному заявлению.

Начальник отдела земельных, имущественных отношений и архитектуры **Кужугет Б. В.**

Ие (өг-бүлениң) капиталының

акша-хоренгизин бажың тударына, бажың (чурттаар дача) садып алырына ажыглаары-биле чээлини бээр.

Тел. 8-923-389-70-57, 8-923-543-05-47.

КПК «Созласие», шынзылдыга №104 от 13 октября 2011г.

ОГРН 1061901008806

Телевирлиг үндезинге парлаан.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яммы.

Кол редакторун хүлээлгезин күүседип турар **А.М. МОНГУШ.**

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

кол редактор—2-01-35, редакторун дузалакчызы — 2-30-69, редакторун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нинтилел-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хей-нिति амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катал үнер. Хемчээли 2 парлаан ама.

Тираж 6036. Чагыр 11. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

АЖЫК ЭЖИКТЕР ХҮНҮ

Бүгү-делегейниң онкология аарыгларына удур д мисел хүнүн уткуштур 2015 чылдың февраль 4-те Т нин кадык камгалалының «Республиканың онколог диспансери» бюджет албан черинге, Кызыл хоора ның болгаш Тыва Республиканың кожууннарынын п ликлиникаларына «Ажык эжиктер хүнү» болур. Шинчидер болгаш арга-сүме алыр дээн кижилерни чал тур бис.

ТР-ниң кадык камгалалының «Республиканың онколог диспансери» бюджет албан черинге бедик мергежилди о колог эмчилер (маммолог, кезер эмчи, уролог, колопрокт лог, гинеколог, химиотерапевт, радиолог) келген кижилер хүлээп алыр.

Хүлээп алыр шагы — 10.00-15.00.

Айтырыг тургузар телефоннар:

Республиканың консультация-диагностика поликлиниказ — 3-25-16;

Хоорай поликлиниказы — 2-80-15;

Республиканың онкология диспансери — 6-34-16.

Тудуг организациязы «СИБИРСКИЙ ДОМ»

Бажыңнар, садыглар, гаражтарны кылып турар бис. Тудуг ма териалдары: соңгалар, эжиктер, газобетон, гипсокартон, пиломате риал болгаш белен бажыңнар комплектилерин садып турар бис. ОТП-Банк, Альфа-Банклар таварыштыр чээлиге база ап болур.

Харылзажыр тел: 8-923-555-77-27; 8(39422)2-27-27.

Телевирлиг үндезинге парлаан.

УРУТЛАРНЫҢ НЕВРОПАТОЛОГ БОЛГАШ ИЖИН-БААР (ГАСТРОЭНТЕРОЛОГ) ЭМЧИЗИНИҢ ХҮЛЭЭП АЛЫШКЫНЫ

Кызыл хоорай, Каа-Хем кудумчузу, 2 (парк дужунда)

Ажылдаар шактары: 9.00-18.00

Улут-хүн — дыштаныр хүн

Харылзажыр телефону:

8-923-267-47-29; 8-923-559-93-65.

Эмнээшкын таварышпайн барып болур, эмчи-биле сүмеле-жир херек.

Лицензия № ЛО -17-01-000184, 2013 чылдың ноябрь 22-де Тыва Республиканың Кадык камгалал яммызы тывыскаан.

Телевирлиг үндезинге парлаан.

Реклама

Государственное унитарное предприятие проектно-сметное бюро **ЖКХ РТ** - Проектируем все
раб. тел.: 2-32-59, 3-20-64
факс: (39422) 2-32-59
сот. тел. 8-923-265-1028,
gupsbtr@mail.ru

Читкенин

барымдаалааш...

Кызылдың көдээ ажил-агыгый техникумун 1991 чыл-да дооскан дугайында **Алим Дырты-оолович ОНДАР-НЫҢ** адынга тывыскаан МТ №336319 дугаарлыг диплом-нуң читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Орус дылга редакторлаашкын. Нарыны-биле кандыг-даа деннел-дин: эртем, чечен чогаал, информастыг сөзүглелдерни эдер, редак-торлаар, өрүп-чыскаар талазы-биле телевирлиг ачы-дуза. Англи дыл-дан орус дылче шынарлыг очулга.
+7-983-516-82-11; translateit@yandex.ru

(i) indesit

SAMSUNG

ВИДИКОН Сервис

септелге төвү.

Samsung, Бирюса, Веко заводтарың бүдүрчөн амыдыралдың нарын техниказын гарантия езугаар **ХАЛАС** септээр.

- Гарантия чокта кандыг-даа техникагы:
- соодукчуларны;
- ЖК база бедүүн телевизорларны, DVD, СВЧ, чуратайлыг фотоаппараттарны;
- хеп чуур автомат, чартык-автомат машиналарны септээр бис.
- Ценоповерлер чингелделит.

Адрес: Кызыл хоорай, Московская кудумчузу, 24.

Ажылдаар шагы: 9.00-18.00. Тел: 8(39422) 5-67-80
Субботада 10.00-14.00 8-929-317-91-61.
Улут-хүн-дыштаныр хүн.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001
ОАО «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну **2012 чылдың декабрь 3-те** бүрүткээн. Херечилелдин дугаары — ПИ № **TU17-00068**. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыңан материалдарнын авторларынын бодалдары редакциянын туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.